

Sahltn 124/1

A TÁRSADALMI OSZTÁLYOK SZENT ISTVÁN ÁLLAMÁBAN S A BÉKEFI-EMLEKKÖNYV.*

Sok egyetemi tanár volt és van, de kevesen részesültek abban a megtiszteltetésben, hogy tanítványaik külön emlékkönyvvel fejezzék ki hálájukat, nagyrabecsülésöket és mutassák be a nagy tanár iskolájában megalapozott, kiforrott tudásuk s írói ügyességük gyöngyeit. Békefi Remig kétszegtelenül rászolgált erre a megtiszteltetésre nemcsak gazdag és becses irodalmi működésével, a melynek évről-évre kimutatott jegyzéke az Emlékkönyv tizedfél lapját tölti be és hatását az egész magyar történettudomány érzi. hanem tanári működésével is, a melynek alapvető jelentőségét a kegyelet melegével s az igazság erejével méltatja *Perepatics István*, midőn bemutatja a tudós és szeretett tanár egyéniségét, módszerét s eszméinek, buzdításainak, útmutatásainak hatásaként a *Művelődéstörténeti Értekezéseknek* tíz év alatt (1901—1911) hatvan doctori dissertatióra fölszaporodott hosszú sorát.

A tanárt és iskoláját jellemző bevezető cikkely után harmincz kisebb-nagyobb értekezés következik a bennük tárgyalt történet időrendjében. Terjedelmük 4—25 lap közt ingadozik, ezenfelül csak egy dolgozat nő negyven lapra: Nagy Béninek Eger váráról írt gazdag, tartalmas értekezése. Általában valamennyi cikkely méltó az alkalomhoz, bennök mindegyik szerző egy-egy becses kis részletet nyújt szaktanulmányai köréből, s az egész együtt érdekes művelődés- és irodalomtörténeti szemelvények, olvasmányok gyűj-

* Dolgozatok Békefi Remig Egyetemi Tanári Működésének Emlékére. Írták tanítványai. Budapest. Stephaneum nyomda r.t. 1912.

teménye, a melyben képviselve van az egyetemes és a magyar történet s ez utóbbinak minden korszaka és sokféle fejezete. Békefi tanítványai közül az Emlékkönyv megírásában résztvett egy egyetemi ny. r. tanár, a kolozsvári Dézsi Lajos, három egyetemi m. tanár és főiskolai r. tanár: Domanovszky Sándor, Horváth Jenő és Kiss István, egy jogakadémiai m. tanár, egy igazgató, öt könyv- és levéltárnok, egy Eötvös-collegiumi fiatal tag, a többi középiskolai tanár, köztük hat cisztercita és két kegyestanítórendi, kettő pedig nő tanár. A munkatársak többsége Budapesten működik.

A magyar művelődés- és irodalomtörténet lelkes munkásainak kegyeleti műve méltó arra, hogy tartalmával megismerkedjünk s tanulságaiból okuljunk, elismerésünket és észrevételeinket az egyes értekezések kapcsán közelebről is kifejezzük.

Perepatics bevezető cikkelye után *Horváth Jenő* a magyar művelődéstörténet új feladatairól, eddigi körének kiszélesítéséről szól, arról, hogy munkásai terjesszék ki vizsgálódásukat «*nemzetiségeink művelődéstörténetére*» is; ennek elősegítése végett pedig az illetékes tényezők szervezzenek egyetemi tanszéket nemzetiségeink történetének előadására, művelésére, tűzzenek ki pályadíjakat, adjanak ki nemzetiségtörténeti repertoriumot és folyóiratot, szemlét. Nem nyugodhatunk meg abban, hogy nemzetiségeink multjával csak idegen s nem mindig elfogulatlan tudósok akadémiái és folyóiratai foglalkozzanak, a magyar nemzet művelődéstörténeti térképén pedig egész foltok üresen maradjanak, noha kétségtelen, hogy állandó kölcsönhatás volt a magyar és a magyarországi nemzetiségek művelődése közt. Látni való, hogy Horváth Jenő itt nem csupán elméleti, hanem nagyon gyakorlati eszméket is vet föl, komoly szükségletre mutat rá és joggal, helyesen hivatkozik az oly repertoriumok hasznára, nélkülözhetlenségére, a milyen Margalits horvát történeti repertoriuma. Hogy ez a gondolat még értékesebb és egyszersmind megvalósíthatóbb legyen, Horváth javaslatát módosítsuk oda, hogy az egyetemeinken már meglévő hor-

vát, összehasonlító szláv, német és román philologiai tan-
székek fokozott mértékben fordítsák figyelmüket a hazai
nemzetiségek művelődéstörténelmére, nyerjenek módot és
támogatást az ily művelődéstörténelmi repertoriumok s érte-
kezések kiadására, jutalmazására, közös szemléül pedig hasz-
nálják föl a Magy. Tud. Akadémia kiadásában megjelenő
s a szükséghez mérten fejlesztendő folyóiratunkat, a *Törté-
neti Szemlét*. Ellenben kivihetetlen volna Horváth gondola-
tának oly alakban való erőltetése, hogy nemzetiségeink törté-
netével egy egyetemi tanszék foglalkozzék, a melynek
képviselője tehát tudjon a magyaron, latinon, németen kívül
tótul, ruténul, horvátul, szerbül, románul és szászul, sőt
még a többi hazai német dialektusokon is; mindegyiknek
nyelvében, irodalmában, történetében, egész kulturájában
otthonos legyen s képes legyen a magyarországi teljes mű-
velődéstörténet ügyét az összes nemzetiségek művelődés-
történetének egységes, közös művelésével szolgálni. Ez az
egységes, közös művelés, a mennyiben lehetséges és szük-
séges, legyen inkább a magyar művelődéstörténet feladata;
itt a nemzetiségek története sokkal inkább találkozik, mint
találkoznék egy közös nemzetiségtörténetben. A magyar
művelődéstörténeten sem értem csupán egy egyetemi tan-
széknek, hanem a magyar művelődéstörténet egyetemi s fő-
iskolai összes tanszékeinek és tudósainak azon munkássá-
gát, a mely hivatva van majd megalkotni Magyarország
társadalmának és művelődésének egész történetét. Ezt a
közösséget pedig képviselje folyóiratunk, a mely az egye-
temes történeti érdeklődés mellett az eddiginél is foko-
zottabb mértékben karolja föl a hazai művelődéstörténet
összes érdekeit.

E hazai művelődéstörténet legrégebbi korának egyik
érdekes részletkérdésével foglalkozik a Békefi-Emlékkönyv
harmadik cikkelye, *Balogh Margitnak* «*A dunai hajó-
zás történetéhez*» cz. dolgozata. Nagy gonddal átkutatta a
magyarországi ós- és római kor egész történeti s archæo-
logiai irodalmát, hogy kiböngéssze belőlük a tételre vonat-
kozó legrégebbi nyomokat és adatokat. Egy óbudai rézkori

leletben talált nagy halászhorog a legelső emléke a dunai halászatnak s vele együtt a Dunán való közlekedésnek is. Ezen első nyom folytatásai a bronzkori halászó horgok, a Nagy Sándor triball-hadjáratán említett aldunai csónakok, a rhodosi Apollonios Argonautikájában előforduló istrosi (aldunai) teherhajók a Kr. e. harmadik században s a római kor középdunai hajóhada, hajós- és révéisztársulatai; végül a hajóvontatás céljából épült Traján-út pallója és a római hajóhidak jelzik a tételbeli fejlődés főbb mozzanatait, a melyek körül már az adatok nagy tömege csoportosul.

A római kor letűnte után öt század telik el addig, a mikor megjelenik e hazában a magyar nép s ismét egy század kell ahhoz, hogy megkezdődjék a keresztény magyar állam és társadalom kialakulása. «*A társadalmi osztályok Szent István államában*» címmel Hóman Bálint vázolja az Árpád-királyok korabeli társadalom tagolódását. Ebben is, mint minden tanulmányában, a hazai és külföldi irodalom eredményeinek gazdag ismeretével tűnik ki s ez alapon bátran bírálja forrásait és merészen sző új elméleteket. Nagy olvasottsága s kombináló ereje nagyon érdemes helyet biztosít neki fiatalabb történetíróink között. De még tanulnia, tapasztalnia, fornia kell, hogy tökéleteset alkothasson. Még nem élhette bele magát igazán az egykorú forrásokból rekonstruálható valódi történeti életbe és állapotokba; még mindig sok csábítást kell leküzdenie, a melyek őt a képzeleti elméletek hímes, csillogó, merész rendszerei felé vonzzák. Ha majd sikerült fölszabadulnia a nagy olvasottság azon hatásától, melynél fogva az olvasott sokféle elmélet és rendszer válogatott elemeinek összekeveréséből iparkodik új elméletet és rendszert kombinálni; ha majd elfogulatlanul elemzi és tekinti az egykorú források adatait s ezeket lehetőleg reális keretekben mozgó életként látja maga előtt: akkor reméljük, tökéletesebb eredményeket nyerhetünk Hóman kezéből.

Hóman elmélete a társadalmi osztályokról még hibáiban is nagyon érdekes és tanulságos. Minden tévedése súlyos tekintélyeken és tudós megokolásokon alapszik. Épen

Minden osztályról szó van!!

azért Hóman elméletét és rendszerét nem lehet rövidesen, egy pár szóval elintézni; szükséges, hogy megokolásait, alapjait finom megfigyelés alá vegyük s még a romokat is eltakarítsuk történelmünk további haladásának útjából. Hiszen Hóman rendszerének elemei s alapjai mindenfelé ott kísértének az eddigi történeti irodalomban és szívós életcsiráik könnyen belopódnak a további irodalom termékeibe is. Legyen szabad hát hosszasabban időznöm ennél az erős, nagytudású és tömören gazdag tartalmú dolgozatnál.

A fejtegetés gondos áttanulmányozása s megértése alapján Hóman rendszerét a Szent István államának társadalmi osztályaira vonatkozólag áttekinthető vázlatban ilyképen tünethetjük föl:

papi osztály, diáki rend, a nemességhez tartozott, de a nemeskénél előkelőbb kiváltságos, társadalmi helyzetet foglalt el;

<i>szabadok</i> {	{ udvari vagy hivatali, előkelőbb, vagyonosabb <i>nemesség</i> , egy-séges oszt. <i>nobiles</i>	{ tisztviselők : comites principes saját birtokukon : seniores	{ magyarok idegenek
{ egyházi és világi urak vitézei s jobbágyai;			

vendégek, hospites, *királyi v.*, a vitézek és a szabad parasztok között álló népréteg. *szabad v.*, liberi hospites, iparosok, kereskedők, a városi polgárság ősei, túlnyomóan a szabad parasztok, félszabadok (liberi) osztályába olvadtak be, bár úrbéres tartozásuk csak félannyi, mint a velök lakó félszabadoké;

szolgánépek, a honfoglaláskor hódolt néptörödékek, szlávok, bolgárok, avarok, stb. ivadékaik, *populi serviciales*, az adózó osztály, az úrbéresek, *liberi* = szabad paraszt = félszabad osztály: *pro libertate* adózik a királynak, még ha magánbirtokosnak az úrbérese is; sokféle nevök: *vulgares*, *pauperes*, *rustici*, *coloni*, *villani*, *plebei*; később *castellani*, *castellenses*, *civiles*; még később *castrensis*, *civis*, magyar neve: pór, paraszt;

<p><i>szabadosok</i>, uhug, wzbeg, <i>liberti</i>, <i>libertini</i> fölszabadított rabszol- gák, szabadságuk tisztára perso- nalis, a dologi szabadság teljes hijával,</p>	}	<p><i>királyi</i> szabadosok az <i>udvar- nokok</i>, főtisztjuk, a nádor, foglalkozásuk : földműves, szőlőműves, pásztor, lovász, peczér, halász, szakács, ka- marás, futár, molnár, kádár, szűrszabó slb. iparos.</p>
<p><i>rabszolgák</i>, <i>servi</i></p>	}	<p><i>egyházi</i> szabados torlók, <i>dus- nokok</i>; más szabadosok?</p>
		<p>{ házi cselédek, földművesek, pásztorok, kik önállóan gaz- dálkodnak.</p>

Hómannak ezen társadalmi rendszeréhez hozzáfűződik még sok oly kijelentés, a melyeknek értékét latra kell vetnünk. Ezek a következő tételek:

A törvényekben és oklevelekben előforduló *primates*, *principes*, *optimates* elnevezések nem jelölnek külön főnemesi osztályt, csak a királyi tanácsban ad hoc résztvevő főméltóságokat és nemeseket. Szent László III. 1. t. cz.-ben arról van szó, hogy ha «*qualiscunque principum*» lopásban találtatik, mi a büntetése. Ez világosan nemesekre vonatkozik, mert a büntetések közt vagyronvesztés is szerepel. A Corpus Jurisban idővel ez «*qualiscunque proximus principum*»-má torzult, a Turóczi-codex helyes szövegében nincs benn a proximus és nem is lehet a princepsnek népéről?szó, *mla* mert azoknak nincs vagyonuk, birtokuk. (66. l.)

A nemesi és királyi *vármegye kettős vagy egységes szervezete* fölött folytatott tudományos vita ma sincs eldöntve. A főelv az, hogy Szent István államának egész berendezése personalis jellegű volt. Ehhez képest az állami közigazgatás, elsősorban a vármegyék sem területi, hanem személyi függőségen alapultak. A *nemeseket* egyetlen forrás sem említi a várispánok joghatósága alá tartozó népek közt. A várispánságok területi körzetén lakó nemesek családjából került ki rendszerint az illető megye várispánja is. Szent István sokat vitatott törvénye, mely a Turóczi-codex helyesebb szövege szerint így szól: «*Si quis servorum curti regali aut civitati proficitur*, eius testimonium inter comites recipiatur», kétséget kizárólag nem várispánná lett szolgákról, a mi a kor felfogásával és szellemével teljesen ellentét-

ben állana, hanem királyi- és várjóságra előljáróul (várnagy, centurio, comes udvornicorum stb.) tett szolgák tanuskodásáról szól. A törvényezikk legvilágosabb értelmezését Nagy Gyula adta. E szerint az előljárókká tett szolgák tanúságát elfogadják az ispánoknak egymásközt felmerült ügyeiben. Feltenni, mintha a XI. században — mikor a felszabadított rabszolga még felszabaddá sem lett egyszerre, csak szabaddossá — rabszolgákból ispánokká emeltek volna valakit, egyáltalában nem lehet (67, 70. l.).

A nyugati keresztény felfogás szerint *minden ingó és ingatlan vagyon és minden személyi jog királyi adományból származó magántulajdon, illetve kiváltság*. Ehhez képest Szent István az ország területén lakó *összes szabad és szolganépeket a királyi hatalom szolgálatába vonta* (71. l.).

A *miles* nem lehet nemes úr, mint azt Pauler véli. Sehol nobilis értelemben elő nem fordul miles, sőt László I. 41. és II. 11. t. cz. («si quis nobilium seu militum aut comitum») és «si quis nobilium vel militum») határozottan megkülönbözteti őket. A *civis* szó vitézt jelent. Kálmán 45. t. cz. a civisek szabadosairól szól. Nem érthetünk egyet abban, mintha a civis szegénysorsú szabados lett volna, abban sem, hogy a civis és *őr* azonos fogalom. Az *örök* határörök. A *várőr* név semmi esetre sem jogosult a várkatonák jelölésére. A szabad magyarok szegényebb rétegéből alakult a vitézek osztálya. *Vitéz*, vagyis katona *csakis teljes szabadsággal bíró magyar ember lehetett*. Kézai Simon krónikájának nagybecsű appendixe egészen helyes magyarozatát adja a *várjobbágy*-osztály eredetének, azokat szegény nemeseknek mondva, kik a királytól a várak földjéből kaptak földet honvédelmi kötelezettségeik fejében. A vitézi osztály eredetének fel nem ismerése egyik oka volt hogy a történészek nagy része nem tudta *megmagyarázni a nemesi osztálynak mentességét* a várspáni hatalom alól. Feltéve ugyanis, hogy minden szabad magyar az egységes nemesi osztály tagja volt, ezek kivonása a várszerkezetből tényleg ellentétben állna István törekvéseivel. *A várispánság királyi magángazdaság képében tűnnék fel,*

ha az alá csupán idegen eredetű szolganépek tartoznának (72—74. l.).

Bizonyos, hogy úgy László, mint Kálmán törvényei *liberi* alatt a szolgálkkal (servi) szemben mindig a szabad paraszt — vagy nyugati analogiák alapján félszabadnak nevezhető — osztály tagjait értik. A várispánságok alá tartozó szabad parasztokat — szemben a magánurak szabadjaival — *civilek*nek nevezték. Ezek alatt nem szabad a civissel azonos népet keresnünk. Civilis a. m. a civishez tartozó. «De civilibus hebdomadarius . . . si quis liber non a rege, sed ab ipsius civibus» vagyis a civilisek, kiket a fölöttük álló civisek szabadítottak föl (Kálmán I. 45.) (75—76. l.).

Igy fogja föl és tárgyalja Hóman Bálint Szent István államának társadalmi osztályait. E társadalmi osztályok egész rendszerét feltüntettük Hóman fejtegetései alapján áttekinthető kis vázlatban. Egyébként előadásából csak a kritikus állításokat gyűjtöttem össze s írtam le a föntebbiekben.

Szent István államának a fogalma elég elastikus és tartani lehet attól, hogy félreértik. A cím helyes értelme bizonyára az, hogy a szerző elsősorban a XI. századi magyar állapotokról akar beszélni, sőt ezeken belül is kiválólag azokról, a melyek Szent István államszervezése idejében kimutathatók, s a melyek már Sz. László, Kálmán idejében is változtak, még inkább pedig a XII. és a XIII. század folyamán. Hóman már ily későbbi változásokra is rámutat s a felhasználóknak jó lesz vigyázniok, hogy a különböző idők állapotait össze ne zavarják. Főképen az aranybulla kora idézett elő nagy változásokat a társadalmi osztályok viszonyaiban a Szent István adta szabadság reformatiójának, helyreállításának, megújításának jelszava alatt.

A társadalmi osztályoknak az a rendszere, a melyet Hóman fejtegetései alapján legjobb igyekezettel föntebb vázlatban bemutatunk, közelebb áll a magyar alkotmány- és jogtörténeti munkák szokásos rendszereihez, mint a valószínűséghez, a melyet hívebben a következő rendszer fejez ki:

papi osztály, diáki rend, szerzetes rend (ordo pontificum, ordo clericalis, ordo monachalis) a nemességgel sem *vagyonjogi*, sem

A világi társadalom összes osztályait tehát két főcsoportba osztjuk, mert a társadalom kezdetben legáltalánosabban védekezett az élet- és vagyonbiztosság veszélyeztetői, a gyilkosok és tolvajok ellen, s az ezekről szóló XI. századi törvények minden társadalmi osztályt a szolgák és *szabadok* neve alatt foglalnak össze. Szabadokon értik még a főemberek rokonait is.* A «szabadok» neve alá erőszakolt «félszabad», «szolganép» valóságos chimæra. A szabadokat a szabad költözés joga különbözteti a nem-szabadoktól: a szabadosoktól és a szorosabb értelemben vett szolgáktól.

Általános vonás a társadalmi osztályok rendszerében, hogy az egyes csoportokat az illető csoport legalsó osztályáról nevezgetik. A diáki rend, a melynek tagjait külsőleg a bokáig érő tunika, a világi osztályokkal szemben jogilag főképen a saját egyházi biráskodása különbözteti meg, noha tágabb értelemben a magasabb egyházi rendek tagjait is magában foglalja, nevét a legkisebb egyházi rendek tagjairól vagy csupán a tonsura viselőiről a clericusokról, magyarul diákokról nyerte. Az egész szabad csoportot a szegény, közönséges, köz-szabadokról, a szolgák vagy szolganépek csoportját a szolgákról nevezték el, s nem a csoport magasabb osztályáról.

A *nemes* név is szerepelhet és előfordul a nemes és magasabb szabad osztályok nevéként, valamint az ispán és senior név is esetleg felöllelhette a főtisztviselők, főemberek osztályát.

A mi azt illeti, hogy a *principes*, *primates*, *optimates* elnevezések nem jelölnek külön főnemesi osztályt, csak a királyi tanácsban ad hoc résztvevő főméltóságokat és nemeseket: ki kell jelentenem, hogy jól ismerem ezen állítás tetszetős alapjait s mégis változtatnunk kell az elterjedt felfogáson. A főúri rend keletkezését történeti kézikönyveink és tudós fejtegetések is a XIII. századra teszik. Elfogad-

* Erdélyi L.: Az első állami egyenes adó elmélete. (Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstört. köréből. 3. sz.) 1912. 50—60. l. az egész világi társadalom rendszerének vázlatát 38. l., a melyhez képest jelen fejtegetésünk nagyobb teljességet tüntet föl.

ható ez a vélemény, de csak az örökös főrendiség keletkezésére nézve, az időt illetőleg pedig megjegyezve, hogy a XIII. században még nagyon szórványos néhány adat jelzi csupán az örökös főrendiség keletkezését. Mi az a rendiség? mi a főrendiség? Rendnek mondjuk az oly társadalmi osztályt, a mely a közhatalom, főképen a törvényhozás gyakorlásában részes. Főrend az a társadalmi osztály, a mely a törvényhozás jogát személyesen gyakorolhatja. Voltak idők, de mindig csak rövid tartammal, a mikor a szegényebb nemesség is proclamáltatta a főurakkal való egyenlőséget és megkisérelte személyes megjelenését a törvényhozó gyűléseken; ám hamar meg kellett győződnie, hogy az ország távoli törvényhozó helyén a személyes megjelenés, hetekig való időzés költségeit a köznemes nem bírja meg, legfőlebb csak valamely főúr jóvoltából gyakorolhatná személyesen törvényhozó jogát. Azért a törvényhozó gyűlések rendes kialakulásakor megállapodott az az elv, hogy a főpapok és főnemesek személyesen, a közép- és kishirtokú nemesek vármegyéi pedig, valamint a szabad kir. városok és a káptalanok, prépostságok, apátságok s az egész pálos rend is, csupán közvetve, képviselőjük, követük útján gyakorolják törvényhozó jogukat. Törvényhozó gyűlések a XI. században is vannak. Kik gyakorolják itt a törvényhozást? Szent István törvényei «regalis senatus», «*primatum conventus*»¹⁾ névvel (II. 14. 23.) jelzik, hogy a törvényhozók a senatorok, seniorok s a «*primates*», a primások, a főemberek. Még teljesebben jelzi a törvényhozók tagjait Szent László I. törvényének a bevezetése, a mely szerint az 1092. évi szabolcsvári törvényhozó szent zsinat tagjai László király elnöklete alatt az ország összes püspökei, apátjai és az előkelő világiak, *optimates*; kívül mint hallgatóság és tanúskodó közönség van jelen a papság és a nép. Szent László II. törvénye e király uralma kezdetén az összes «*optimates*» gyűlésén jött létre. Kálmán I. törvényének a bevezetése «*regni principibus congregatis*» kifejezésével ugyanazt a törvényhozó rendet jelzi, a főúri rendet.

A XI. században tehát közjogi rend csak a főpapok

szabolcsvári zsinat

2.) *optimates*

3) *principibus*

rendje, beleértve az apátokat is, és a főurak rendje, a kiket principes, primates, optimates néven emlegetnek a törvények. Kell-e a főrendiség fogalmához az örökösség jegye? Nem kell. Mikor a főrendiség teljesen kifejlődött, akkor ennek alapja az élethossziglan vagy rövidebb időre elnyert főtiszttség, országzászlósi hivatal, vagy az öröklött s örökösen nyert főuri kiváltság, a melynek vagyoni alapja az illetőnek családi nagybirtoka, kivéve minden megyei hatóság alól. Ez a kiváltság részint örökös várispánság királyi adományából eredt, részint ennek a mintájára mintegy főispáni jogkörrel, a vármegyéhez hasonló autonomiával felruházott földesúri territoriumhoz fűződött. A XI–XII. században és jórészt az Árpádkirályok harmadik, utolsó századában is kétségtelenül hiányzik ez az örökös főrendiség, de bizonyos, hogy kezdettől fogva meg volt a hivatali főrendiség, a princepsok, primások vagy optimaták társadalmi osztályának főrendisége, vagyis a törvényhozásban való közvetlen részesége. Ez ép oly hivatali főrendiség, mint a főpapoké. Az oklevelek végén tanukként felsorolt princepsok mind királyi tisztségeket viselők, s nincs köztük egy sem, ki születése, származása és öröklött vagyona czimén mint pl. régi törzsfők vagy nemzetségfők ivadéka s mint gazdag nagybirtokos venne részt a királyi tanács működésében.

Melyik társadalmi osztály értendő a princeps, primas, optimata néven? Itt nem vagyunk pusztá okoskodásra, bizonytalan találgatásra, tapogatózásra utalva. Szent Istvánnak fiához intézett Intelmeiben a hitelesebb, eredetibb szöveg az ország, királyság támaszai- és díszeként felsorolja a princepsokat, comeseket és mileseket (4). Vagyonilag és birság dolgában a comesek, milesek és közönséges, szegény szabadok közt a rangsort és különbséget ugyanazon vétségek esetén a 100, illetőleg 50, 10 és 5 tinó vagy pénza fejezi ki (Sz. Istv. II. 14, 33.). A miles egy ízben a nobilisszal, nemessel egyenlő vagyoni rangban tűnik föl, (Sz. László II. 11.), egyébként pedig a miles többször mint földhöz kötött szabados jelenik meg a törvényekben, a melyek szerint ispánja vagy seniorja, földesura a más úrhoz szegődött mi-

Birság.

lest szökevényként kerestetheti és visszakövetelheti. (Sz. Istv. II. 6. 21. 23.). Másrészt a nobilis szemben a közönséges, szegény szabad emberrel a legalább középbirtokú szabadot, tágabb értelemben néha a magasabb osztályokat is jelenti. A nobilis-szal egyenlőrangú és középbirtokú miles akár magyar, akár külföldi származású, méltán nevezhető lovagnak, hűbéres lovagnak, a milyenek ugyanakkor a szomszédos bajor, német földön is voltak és olykor száz háznépet, tehát egész falvakat is kaptak hűbérül pánczélos lovagi szolgálatukért. Az ilyen milesektől meg kell különböztetni a földhöz kötött, tehát szabados milest, a szegényebb vitézt, a milyent minden várispán és földesúr szolgálatában találunk. E szabados milest, mint várórt, civisnek nevezték a deák nyelvű írások a civitasról, a várról. A civisek egyik fajtája a határőr, s ilyfélék az erdőőrök, bakonyőrök, stb. fegyveres szabadosok. Az ünnepsértők büntetéséül lefoglalt ökrök húsát az ispán a civiseknek adja, a várőröknek, a kik általában — egyes kivételekkel — nem valami jómódú emberek.

A legkorábbi, Szent Istvánkori és általában XI. századi pozitív történeti alapon különböztetjük meg tehát a következő négy szabad társadalmi osztályt: / principes, comites, milites v. nobiles, / pauperes v. vulgares liberi. Van alap a rokonításukra, de van alap szétválasztásukra is. A principes osztály különválasztását egyenesen megköveteli hivatali főrendiségük, közvetlen törvényhozó joguk, a mely megkülönbözteti őket és családjukat a társadalomban még akkor is, ha hivataluk csak ideiglenes. A princepsok — (minők a nádorispán, az erdélyi vajda, a tótországi bán, a király és királynéi udvarispán, a királyi tárnokok, asztalnokok, pohárnokok és lovászok mesterei s az ügyvivő kancellár — kiket a XIII. század elején a király jobbágyainak, jobbágyuraknak, a század második felében pedig már az ország báróinak neveztek) a kancellár kivételével egyszersmind várispánságot is bírnak; s az oklevelek záradékában a princepsokkal együtt oly várispánok is fel vannak sorolva, a kiknek az ispánságon kívül más hivataluk nincs. Hogy az ily várispánokat szintén a princepsokhoz kell-e számítani,

vagy hogy az összes várispánok tagjai-e a princepsok, primasok, optimaták törvényhozó testületének, főrendjének, ennek eldöntésére positiv alapunk nem igen van. De mégis következtethetünk az aradi véres gyűlésen királyi tanácsban megjelent és felkonczolt urak nagy számából és Freisingi Ottó adatából, mely szerint a princepsok mind elviszik az udvari gyűlésekre széköket. Az oklevelekben felsorolt és quampluribus kifejezéssel megsokszorosított ispánnevekből, s ez utóbbi adatokból következtethetünk arra, hogy legalább ezen későbbi időkben már a várispánok osztálya nagyjában és egészében részese volt a közvetlen törvényhozásnak, tehát a főrendiségnek, ám azért mint társadalmi osztály megkülönböztethető a magasabb rangú jobbágy- vagy bárouraktól, lefelé pedig a középkorú nemesektől s a kisbirtokú vagy más birtokán élő közszabadoktól.

(Annak a nevezetes ténynek constatalása, a miben Tagányié az érdem, hogy a magyar nemzetségek közös birtoklása, földközössége sokáig fönmaradt s e közösség szétosztása s a magán nagybirtokok kialakulása a XIII. század folyamán szembetűnő jelenség, egyes írókat könnyen arra a következtetésre ragadhat, hogy tehát azelőtt nem is volt magánbirtok s így nemes ember, szabad magyar el sem szegényedhetett. Hát ez nagy tévedés volna. Szent István törvényében ő és tanácsa kimondották a magánvagyon elvét, hogy mindenki azzal, a mije van — értsd úgy, hogy a mit a nemzetségek minden családos tagja ősi szokás szerint a közös nemzetségi birtokból rovásos nyilvesszőkkel kisorsolva osztályrészül kapott — szabadon rendelkezhetik, azt szabadon adhatja, hagyhatja rokonainak és az egyházaknak. Ezzel a joggal nem mindenki élt, sok nemzetség közös birtokát továbbra is együtt tartotta; vagy a ki igénybe vette is a magánvagyon jogát, annak utódai megint közösen gazdálkodtak tovább. Így tehát volt földközösség, vala- lamint faluközösség is a XIII. században, a mikor megindult a nagy tagosítás, jobban mondva a közös birtokoknak nagy magánbirtokokra való végleges szétosztása és elkülönítése, elhatárolása, oklevelekben való leírása. Ez a

XIII. században tűnik föl először tömegesebben, sűrűbben. Miért? Mert ez az erősen erjedő század új törekvéseket támasztott és tett általánosabbá Magyarországon a felsőbb körökben, a mi ellen az alsóbb rétegek nem is késtek kezdetben mozgolódní, miként kiérezzük ezt az aranybullából. Az új törekvés a nyugati hűbérrendszer utánzása volt: a királyi várhadrendszer átalakítása magánhadrendszerré, ez meg föltételezte előbb a nagy magánbirtokrendszer teljes kifejlését. Másik oka a birtokosztások ismert nagyobb számának az, hogy az oklevelek rohamos szaporodása a XIII. században indul meg, tehát a birtokosztásokról így egyre növekvőbb számban vehetünk tudomást. De birtok- osztások és magánbirtokok az első két században is voltak. Csak így adhattak egyesek birtokokat az egyházaknak, csak magánbirtokokról irhatták a XII. századi végrendeleteket, csak magánbirtokok lefoglalásával és eladásával sujthatták a XI. századi törvények a legnagyobb bűnösöket, mikor jószágvesztést szabtak ki reájuk. A magánbirtokok tulajdonosait s azokat is, kiknek gazdagsága nyájaikban, gulyáikban volt, az első törvények nagy vérdíjai, 110, 100, 50 tinó egy kardrántásért, sebzésért, emberölésért, 55 tinó egy kis törvénysértésért, a puszták fiainak, a honfoglalás és kalandozások hőseinek harcziás fiai s unokái közt, hamarosan nagy érvágással, könnyen bekövetkező elszegényedéssel fenyegettek. Azért a törvények már korán beszélnek szegény szabadokról, kik aztán pénzzé téve vagyonuk, birtokuk maradványait, elköltözték rokonságuk köréből messzebb, a hol már kevésbé ismerték őket, s a hol korábbi büszkeségüket félretéve, másnak a földjén megfogták a dolog végét és mint szabad bérlők versenyt művelték a földet a külföldről jött vendégbérlőkkel s a szolga és szabados sorú emberekkel.)

Visszatérve immár Hóman állításaira, helyre kell igazítanunk azt, a mivel a princepsok, főemberek lopásáról szóló törvényt (Sz. László II. l.) magyarázza. Szerinte itt a «qualiscunque principum» a Corpus Jurisban idővel «qualiscunque proximus principum»-má torzult, s a Turóczi-codex helyes szövegében nincs benn a proximus és nem is lehet

a *princepsok népéről* szó, mert azoknak nincs vagyonuk, birtokuk, a melyet a lopás büntetéséül a törvény szerint el kellene veszíteniök. Ebben az értelmezésben okvetlenül félreértés forog fenn. A *proximus principum* nem jelenti a princepsok népét, vagyontalan, földnélküli alattvalóit, hanem a princepsok rokonait, a princeps-osztályhoz tartozókat. Nincs tehát torzítás abban, ha a «*qualiscunque principum*» helyett «*qualiscunque proximus principum*»-ot írtak, mert mindkét esetben a legfelsőbb társadalmi osztály tagjairól van szó. Sőt az utóbbi kifejezés eredetibbnek látszik, mert az eredeti bővebb szövegből kihagyni másolásnál könnyebb, mint értelemváltoztatás nélkül megtoldani a szöveget; s mert a lopást kiirtani szándékozó princepsok vagy optimáták könnyen megesküsznek arra, hogy még az ő rokonukat sem rejtik el és nem védik, ha tolvajnak bizonyul, mint arra, hogy önmagukat vagy egymást sem rejtik el s nem védik meg a fölakasztás és jószágvesztés büntetésétől. A főemberek könnyebben föltételezhetik azt, hogy rokonságukban esetleg akad tolvaj, mint azt, hogy ők maguk is lehetnek tolvajok. Hómánnak az a fordítása, hogy a *proximus principum* a. m. a princepsok alsórendű, vagyontalan népe, a keresztény latinságban való járatlanságra vall; beleillik Hóman társadalmi rendszerébe, melylyel a civilist a *civis* alá rendelt néposztálynak tartja; s elhomályosítja az idézett törvénynek azt a nagy jelentőségét, a melynél fogva Szent László II. 1. 2. 12. 13. törvénycikkében a lopásnak minden esete ki van merítve s kitűnik, hogy még a főemberek, princepsok osztálya is a szabadok csoportjához tartozik, mint látni való ebből a párhuzamból:

lúd, tyúk értékének a tolvaja *ha szabad, ha szolgál*, félszemére vakítottassék meg, s a mit lopott adja vissza (12); *ha diák*, mestere seprözze meg, s a tolvaj adja vissza, a mit lopott (13);

tyúknál nagyobb érték tolvaja *ha a főemberek közül való* (a főemberek rokona) *is*, akasztassék föl s egész vagyona veszzen el (1); *ha szolgál*, először orrát vágják le, másodszor akaszták föl (2); *ha diáki rend*, akkor püspöke degradálja, rekeszsze ki a rendből, aztán világi törvényvel íteltessék el, vagyis akasztassék föl (13).

Mint tetszik látni, a legkisebb érték, a melynek lopásáért ezen statariális tolvajirtó törvény szerint már akasztás jár, a tyúk, lúd (és gyümölcs, alma, poma 13). A kisebb érték lopásánál a diáki rend, a szabad és a szolga említése kimeríti az összes társadalmi osztályok három csoportját. Ugyanez a három csoport meg van nevezve a nagyobb érték lopásánál is, de itt a szabad csoport helyett az van mondva, hogy még ha a főemberek közül való is (a szabad), a ki tyúk értékénél nagyobbat lopott, azt sem fogják elrejteni és védeni a törvényhozó főemberek a büntetés elől. Majdnem mikroskóppal kell itt az adatokat megfigyelni, de ez a figyelem és fáradság aztán biztos, positiv eredményt ad. Itt nincs kibúvó. S a consequentiája fontos. Ez classikus adat a XI. századi társadalmi osztályok rendszerében és csakis ezzel összhangzó a szabadokra vonatkozó többi adat.

Hóman azt mondja, hogy a nemesi és királyi vármegye kettős vagy egységes szervezete fölött folytatott tudományos vita ma sincs eldöntve. Hát ez a legkényelmesebb álláspont: nem venni tudomásul a két oldalról fölhordott érveket, nem formálni ítéletet az érvek igazságáról, nem foglalni állást ebben a fontos kérdésben, hanem élvezni a szabadságot, a szabad kalandozást. Az ingadozás és zavar főoka az, hogy az írók nem ismerik föl a különbséget a várispánok, a jószágispánok, s a későbbi czimkórságból eredő sokféle ispánság, a szabados osztályok ispánjai és az ispán czímet viselő földesurak, nagybirtokosok és nemesek közt.

Kezdetben a tatárjárás koráig csak királyi várak vannak. Minden királyi várnak vannak közel sűrűbben, távol szét-szórtabban fekvő falvai, vannak egyes falvai egész távoli vár közelségében és falvai közt is. E falvakban laknak az illető vár őrei, szántó vagy földműves, szőlőműves, halász, pásztor, iparos szolgálói és szabadosai. Ezek mind családosan maguknak gazdálkodnak s egy háznépből egy munkabíró férfi az évnek csak kis részét, körülbelül egy hónapot vagy négy-öt ízben egy-egy hetet tölt a várban, a vár őrségében a vár konyháján, raktárainál, műhelyeiben vagy szántja-veti a vár földjeit, kapálja; nyesi, szüreteli a vár szőleit. Kaszá-

lásban, aratásban, fuvarozásban valamennyien eltöltenek néhány napot. Adnak ajándékokat is a várnak két-három ünnepre és szállást a vár tisztjeinek. A várnak vannak külön földjei, elhatárolva a faluközösség határától. E tagosított várföldeken dolgoznak a vár szántói, kik, miután a vár-uraság tagján végeztek, gond nélkül dolgozhatnak a faluközösségből házukra eső, nyíllal kisorsolt földjükön. A vár külön szőlein dolgoznak a szőlőművesek, kiknek maguknak aligha van szőljük, hanem a faluközösségből házukra eső földek terméséből tartják el családjukat, de kapnak részt a várszőlők terméséből. A vár falvainak területe teszi a vár tulajdonképeni határát, megyéjét (*civitas* mega, *parochia*). Ennek a vármegyének főtisztje a várispán vagy vármegyepispán vagy megyés ispán (*comes civitatis*, *comes parochialis* vagy *parochianus*). A királyi várispán alatt állhatnak kerületi ispánok, jószág-ispánok. A várőr-falvak századosságokba vannak beosztva (*centurionatus*), a melyekhez a németországi *hundertschaftok* hasonlíthatók; egy századosság élén áll a százados vagy száznagy (*centurio*), alatta több tizedes vagy tiznagy (*decurio*). A vár falvaiban élő őstermelő és iparos szolgák, szabadosok foglalkozás szerint külön tisztek rendelkezése alatt állnak, tehát bizonyára külön tiszti kerületekbe osztva.

A szorosan vett vármegye falvai nem képeznek zárt területet. Ellenkezőleg a várnak egy-egy faluja sem tisztán a váré: már kapott ott egyház, püspöki, apátsági, kanonoki egyház is több-kevesebb házat, háznépet, a melyeknek osztályrész jut a falu földközösségéből, s kapott az egyház külön tagot a vár külön földjeiből, erdejéből stb. Kaphattak a királytól egyes szabad emberek, vendégek is részt, háznépeket a vár falujában és részt a vár külön földjeiből, stb. Kaphattak egyházak, szabad magyarok és vendégek egész falvakat a vár falvai közül. Sőt laktak szabad magyarok a vár falvai között levő szabad, nem királyi területen. Itt egy-egy udvarház, *curtis* vagy *curia* körül laktak a szabad családnak vagy nagyobb nemzetségnek vitézei, szolgálai és szabadosai tisztjeik vezetése alatt házcsoportokban, falvakban.

E falvak vagy közös birtokát teszik az egész nemzetségnek, vagy már szét vannak osztva a nemzetség tagjai közt. A nagy vérdíjak, birságok csakhamar elszegényítenek egyes szabad családokat. A szegény szabadok esetleg fölkerekednek és nagyobb urak vagy várispánok vagy egyenesen a király szolgálatába állnak, de csak tisztai (ministerialis, jobbágyi) vagy katonai, lovagi (miles) szolgálatra; vagy beállnak királyi, várispáni, várőri vagy magánúri területre szabad bérlőnek ép úgy, mint a külföldről jövő vendégek.

Az a kérdés, minő a viszony a várispán, vármegye s az egyházak és magánbirtokosok között? Legáltalánosabb közérdek akkor az élet és vagyonbiztosság s a kereszténység érvényesülése. Ezen közérdekeket mindenkire kötelezően szabályozzák a király és tanácsának, a püspökök, apátok és princepsek tanácskozásának határozatai, decretumai, a törvények. Kihirdetetik e törvényeket a püspökök és várispánok nemcsak a saját, hanem a szabad birtokosok falvaiban is. Ők ellenőrzik tisztjeik, közegeik útján a végrehajtást, a parancsoló törvények megvalósítását. A tilalmak áthágóit, a parancsok megvetőit és elhanyagolóit az egyházi személyek és vallási ügyekben az esperes, körülbelül egy-egy várispánság területének egyházi ellenőre és bírója, vagyon- és életkárosítás ügyeiben, lopás, verekedés dolgában a királyi bíró, a billogos, a pecsétküldő bíró nyomoz, idéz, letartóztat és ítél; s minden hatóságnak, a bírónak is teendőiben segítő, végrehajtó közege a poroszló, a követ. A közrend fönntartására és az ellenszegülők letörésére, a törvények végrehajtásának biztosítására a fegyveres karhatalmat a várispán rendeli ki várőreiből tisztjeik vezetése alatt.

A törvényeknek sem kihirdetésében, sem ellenőrzésében, sem megtorlásában nem jut más szerep a szabad birtokosoknak, mint hogy ők maguk tudomásul veszik és falvaikon a kihirdetésben, végrehajtásban, megtorlásban maguk is esetleg segítséget nyújtanak követeik vagy hírnökeik, tisztjeik és vitézeik útján. De ez nem szükséges, mert a várispán kezében levő karhatalom elég erős arra, hogy a szabad birtokosok esetleges ellenszegülését, életet, vagyont és val-

lást veszélyeztető kísérleteit megfékezze. A várispán ilyen hatalma mellett, a mely azonban csak a legfőbb közös érdekek védelmére jogosult abban a körzetben, a hol várának falvai fekszenek, még külön nemesi szervezetet föltételezni az élet, vagyon és vallás érdekeinek megóvására teljesen fölösleges és lehetetlen. A várispánság természetes, eredeti feladata elsősorban hadügyi és rendőri, másodsorban gazdasági és bírói természetű.

A királyi hadsereg a várispánságok őr-zászlóaljaiból áll. Külföldi hadjáratra csak a várispáni zászlóaljok kötelesek a király vagy fővezére köré csoportosulni. Idővel a szabad birtokosok közt is egyre többen vannak olyanok, a kik hűbéri természetű királyi adománybirtokokat kaptak a végből, hogy a királyt hadjárataiban a saját pánczélos lovagi szolgálatukkal és a birtokaikon eltartható lovas vitézekkel támogassák. A várispánok nem rendelkeznek a váruk körzetében, a vár falvai közt szabad területen lakó szabadok, nemesek, seniorok katonai szolgálatával és lovas vitézeivel. Ezek csak a betörő ellenséggel szemben tartoznak természetesen védekezni s a védekezésben közreműködni. S ha hadba szállanak, a király személye köré igyekeznek csoportosulni, nem pedig a várispán hadijelvénye, zászlaja alá. A várispán csak a vár falvaiban élő várörökkel, civisekkel rendelkezik, ezekből állandóan tart őrséget a vár védelmére, a többi várórból pedig zászlóaljat állít össze és ezt küldi vagy vezeti hadnagyával (maior exercitus) a királyhoz vagy fővezéréhez. Az állandó várórség, melynek tagjai azonban hetenkint is változnak, kicserélődnek (cives hebdomadarii), a vár őrizete mellett egyszersmind rendőri szolgálatot teljesít a vár falvainak egész körzetében, az egész vármegyében, szükség esetén — ha a szabad birtokosok a saját vitézeikkel nem tudnának rendet, közbiztonságot föntartani — a vár falvai közé eső szabad területeken is. A közbiztonság megóvása mellett a szabad birtokosok teljesen független urai a saját népeiknek, a földjeiken élő szolgáknak és szabadosoknak, s élvezik szabad telepeseik földbérét, vagy ennek fele helyett személyes szolgálatukat. Azt föl-

tételezni, hogy a szabad, nemes birtokosok a király várak körzetei, megyéi szerint katonailag szervezve voltak, s hogy a várispán várőr-zászlóaljához hasonlóan a környékbeli, «nemes megyei» szabad, nemes birtokosok is külön zászlóaljba sorakoztak volna hadi népökkel a saját külön nemesi hatóságuk vezetése alatt — ez teljesen igazolhatatlan. A királyi vár körül szervezeten állt a királyi haderő, s elszórt, egymás közt nem szervezett hadcsapatokkal rendelkeztek a szabad birtokosok. A közbiztonságot a királyi várőrség védte elsősorban, de a szabad birtokos is iparkodott ezt föntartani a saját területén, hogy kikerülje a várőrség beavatkozását.

Gazdálkodás dolgában teljes függetlenség uralkodik. Külön van szervezve a királyi paloták és curiák gazdálkodása, a melyet a királyi udvarnokok, tárnokok, asztalnokok, pohárnokok, lovászok stb. szolgálnak az egész országba szétszórt falvaikból külön tisztjeik és főtisztjeik: a palota- vagy nádorispán, a tárnok-, asztalnok, stb. mester központi vezetése alatt. A királyi és a hasonlóan szervezett királynéi udvar gazdálkodásától teljesen el van különítve a királyi várak gazdálkodása, a melynek célja elsősorban magának a várnak és várőrségnek kellő ellátása, föntartása, a mit a vár raktárai számára föntartott várföld-tagok, szőlők és nyájak, továbbá a várőröknek, tisztjeiknek és a várispánnak kiosztott házak, falvak földjei, jövedelmei biztosítanak; másod sorban gyűjt a várispán ajándékokat, élelmi szereket és dénárokat, bitang marhákat, ajándékmarhákat a vár falvaiból, meg vámokat az átutazó kereskedőktől és a vásárokból, s mindezeknek két harmadát a királynak kell átadnia minden ősszel Esztergomban, a királyi székvárosban. A királyi és királynéi udvarok meg várak gazdálkodásától teljesen független az egyházak és szabad birtokosok udvarházaik körül szervezett gazdálkodás, mely nagyjában hasonló a királyi udvar és várak gazdálkodásához, de vár nélkül. Itt a király részére csak a XIII. században kezdtek rendkívüli adókat, collectákat szedni hadi és pénzjavító célokra. A királyi udvar, várak s egyházi, világi birtokosok gazdál-

kodása körében egyre jobban szaporodnak az ispán czímet viselő tisztek, gazdatisztek. Sőt maguk a szabad birtokosok is rangosnak érzik maguk számára az ispán czím viselését a XIII. század közepe táján. Ez a sok ispán zavart meg sok írótt és vitt rá holmi külön nemesi megyeispánságok föltételezésére.

Hogy egy-egy várispánság szétszórt falvainak területéből, a szorosán vett vármegyéből, miképen alakult ki az ingadozó határvonalú, de mégis zárt területet képező, a szabad birtokokat is magában foglaló vármegye: erre a feleletet a királyi járásbírák működése alapján kereshetjük meg. Legalsó bíraskodást végez a falunagy, a villicus, a maior ville, a kit a későbbi kiváltságos szabad falvak lakói földesuruktól nyert autonomia alapján maguk választanak, de egyebütt a földesúr nevez ki a saját szolgálói és szabadosai vagy a falutelepítő vállalkozó ivadékaiból. Ez a falusi bíraskodás és fölötte a tiszti, urasági bíraskodás inkább csak a rendetlenkedéseket, kihágásokat, az uraság és tiszteinek rendeletein áthágókat büntette s iparkodott megelőzni oly törvénysértéseket, a melyek miatt a királyi bíró volt köteles eljárni. Ennek a hatásköre t. i. főképen a tolvajok, csalók, útonállók, gyilkosok, az élet és vagyon veszélyeztetői ellen irányult, s e téren hatáskörük kiterjedt minden világi emberre, a szabad birtokosok minden osztályára, legalább elvben; ítéletének végrehajtására azonban a bírónak önmagánál hatalmasabb emberrel szemben csak úgy volt ereje, ha a várispán karhatalma segítette. Mivel pedig a várispán önmaga, a saját rokonai és rangtársai vagy épen a princepssek ellen rendesen nem igen akart adni karhatalmat, természetes, hogy a királyi járásbírónál magasabb ranguak, sőt a nemes középirtokosok is, közvetlenül a király vagy nádorának vidékről-vidékre utazó büntető bírósága elé kerültek vagy már elsőfokon, vagy legalább a bíró ítéletének jóváhagyása, illetőleg feloldása végett. Polgári, vagyonjogi perek nem tartoztak a királyi járásbíró elé, csak bűnügyek. Mindegyik királyi bírónak megvolt a saját bírói kerülete, a vár megyéjén belül meghatározott szűkebb megyéje (parochia), mond-

juk járása, mely a szabad birtokosok területére is kiterjedt. Minthogy pedig az a királyi járásbíró (iudex regalis, megalis, bilochus regalis) az aranybullában kifejezett ősi szokás szerint a várispán lábánál vagyis felsősége, felügyelete alatt és tekintélyével támogatva ítélkezik a tolvajok és latrok fölött, ennél fogva a királyi járásbírók bizonyos számú csoportja bűnügyi tekintetben be volt osztva a várispán hatósága alá és járasaik mint szabatosan körülhatárolt és meghatározott területek együttvéve oly zárt egészet képeztek, a mely a királyi vár falvaiból álló vármegyén kívül magában foglalta a szabad birtokosok közbeeső összes területeit is. Csakis ily értelemben veszünk föl a bírói járás mint legszűkebb megye és a várispáni megye megkülönböztetésével egy tágabb értelemben vett vármegyét, a melyen belül azonban a szabad, nemes birtokosoknak nincs semmi közös szervezete, közös hatósága, hanem mindegyik mint külön dominium ura éli természetes szabadságát az országos törvényektől meghatározott közérdekek sérelme nélkül.

Így szemlélve positiv történeti adataink szerves, összhangzó kombinálásával a vármegyei életet, világosan és határozottan állást foglalhatunk abban a kérdésben: volt-e királyi és nemes vármegye kettős szervezettel? Nem volt. Hanem volt királyi vármegye egységes szervezettel, a mely szervezet biztosította a közrendet és a köztörvények érvényesülését a különben független szabad birtokosok dominiumain és falvaiban is, úgy hogy ezek rendőri és bűnügyi tekintetből egy nagyobb zárt egységet, tágabb bírósági vármegyét képeztek a szervezett királyi várispánsággal, a szűkebb vármegyével. Ennek a vármegyei életnek nem az a főelve, hogy berendezése personalis jellegű, hanem hogy dominiumszerű, magánuradalmak conglomeratumából álló, a melyek közt csupán a várispán királyi karhatalma és ettől támogatva a közbiztonság sérelmeit megtorló bűnügyi bíróság teremt meg azt a belső egységet, a melyet a köztörvények az egész országra, mind a 45, a két Gyésza király hetven évi időköze alatt pedig még 27 új vármegye területére terjesztettek ki. A személyi jellegű, personalis jellegű

kifejezés határozatlan. Ennek ellentéte volna a dologi jellegű. De ennek nincs értelme. Bizonyára a magánjellegét akarjuk itt hangsúlyozni az állami közjelleggel szemben. Állami közjellegű az országos törvény és ennek az érvényesítése a királyi várőri karhatalom oltalma alatt bírói úton az élet- és vagyonbiztosság, egyszóval a közbiztonság s a vallási közérdek megóvására. A többi magánjellegű, uradalomszerű, mert a vármegye és a tágabb értelmű bírósági vármegye magánuradalmakból áll: a királyi és királynéi udvar uradalmaiból, a királyi vár falvaiból s földjeiből, szőleiből, erdeiből, s az egyházi és világi birtokosok falvaiból, földjeiből stb. uradalmaiból. Minden uradalom a tisztjeit onnan szedi, a honnan a legalkalmasabbakat kapja. A király, mint más uraság sem köteles tisztjeit a szabad birtokosok közül válogatni; elfogadhatja ajánkozásukat, szolgálatkészségüket, de elfogadni nem köteles. Tisztjeivé tehet tanult, tapasztalt, világlátott külföldi lovagokat; ám ha rabszolgái közé akár hadizsákmányképen, akár vásáron értelmes tanult, ügyes, vitéz ember került, tisztán a királytól, illetőleg attól az úrtól, a ki megszerezte, függött, hogy uradalma vagy ennek valamely része fölött tisztté, ispánná, ministerré vagyis jobbágyává tegye, természetesen már ezzel szabadossá téve a rabszolgát. Hogy épen a várispánságok területi körzetén lakó nemesek családjából került ki rendszerint az illető megye várispánja is, ezt az elvet sem XI. századi törvényeink, sem a többi történeti adatok nem vallják és nem követelik. Nem is volt túlságos érdeke a királynak, hogy épen azon vidékbeli várispánt állítson a várórség és várgazdaság élére, a mely vidéken az illetőnek birtokai és rokonai vannak. Soha semmiféle uraság sem örült az ilyen gazdatiszteknek. Sem a király, sem a köztörvény, sem a vár érdeke nem tette kívánatossá, hogy a várispán ispánsága javait és jövedelmeit összekeverje ugyanott levő saját birtokaival és jövedelmeivel, s hogy rokonságával szemben a közérdek, köztörvények rovására esetleg elnéző legyen. Azért természetesen a király nem zárja ki szolgálatából, főtisztsegeiből a szabad magyar birtokosokat, sőt az udvarispánok és vár-

ispánok karának tekintélyét s a saját udvarának díszét is emeli, ha előkelő származású magyarok és jövevények jelentkeznek a főbb tisztségekre. A kevésbbé előkelő szabadokat és vendégeket szintén kinevezte, ha ajánlkoztak és alkalmasak voltak, ispánságokra. De nem kellett és érdekében sem állott, hogy derék, ügyes, okos, vitéz szolgálait és szabadosait teljesen mellőzze. Hiszen még Claudius római császár is szabadosait alkalmazta legszívesebben uradalmainak és udvarának, s ezzel egyszersmind az államnak, az egész római birodalomnak legbefolyásosabb tisztségeire. Szent István II. 50. törvénycikkelye mutatja, hogy akkor is kerülhetett a szolgál, szabados királyi uradalom vagy vár élére. A törvény így hangzik:

«*Si quis servorum curti regali aut civitati preficitur,
eius testimonium inter comites recipiatur.*

Item *si servus seniozem vel miles suum comitem interfecerit,*

*si quis in regem aut regnum conspiraverit,
refugium nullum habeat ad ecclesiam . . .* } Sz. Istv. II. 51.

Annyi bizonyos, hogy civitas a. m. vár, s a ki a vár élén áll, az a várispán. Nem az van a törvényben, hogy «*in civitate preficitur*» vagyis «a várban előljáróvá lesz, hanem hogy «*civitati preficitur*» vagyis «a vár előljárójává lesz». «a vár élére állíttatik». Az egész fordítás tehát így hangzik:

«Ha valamelyik szolgál királyi udvarház (curtis = curia, egyszersmind udvarházhoz tartozó jószág, uradalom) vagy vár élére kerül, annak a tanuskodása az ispánok közt fogadtassék el.»

A törvény értelme egészen világos. Az ispánok közt sok a szabad ember. Általános elv, hogy alsóbbrendű tanut magasabb rangú tanuk közé vagy magasabb ranguak ellen nem lehet elfogadni. Kérdés merült föl tehát a főemberek, a princepszek tanácsában, hogy mit érjen a királyi udvarház vagy a vár élére állított, tehát ispáni állást betöltő szolgál tanúsága. S a princepszek úgy döntötték el a kérdést, hogy az ispáni állásban működő szolgál tanúsága annyit érjen, mint más ispánoké. Igen természetes, hogy az ispáni állást betöltő szolgál már nem szoros értelemben vett rabszolga,

hanem szabados, ki sok szabad embernél nagyobb úr és szolgálása csak abban különbözik a szabadnak állapotától, hogy ez szabadon eltávozhatik, hacsak szerződéssel le nem kötötte magát bizonyos időre, míg a szolga vagy szabados nem távozhatik urától ennek engedelme s formászerűen nyilvánított végleges szabadító akarata nélkül. Egyébként lehet a szabados ura után a legnagyobb úr, ki esetleg teljesen uralkodni tud ura akaratán. Szabados és félszabad közt pedig különbséget tenni nincs semmi okunk. A félszabad nevet törvényeink nem is ismerik. Mi az a félszabad? Egész szabad az, a ki szabadon költözhet; félszabad, a ki nem költözhet szabadon, de nem is függ már teljesen ura szeszélyétől, hanem csak bizonyos, meghatározott szolgálattal és szolgáltatással tartozik urának. Ennek a neve libertus, régi magyarsággal öhög, mostan szóval szabados.

Szent István 50. törvénycikkelyének második része «Item»-mel kezdődik. Ez rendes kezdete a középkori oklevelek, szabadságlevelek és törvények új meg új pontjainak, egyes cikkelyeinek. Az «Item» rövidített jele § s ebből eredt a mai § jel. Az 50. cikkely vége felé új mondat élén álló «Item» tehát új cikkelyt kezd, mely nem tartozik az előtte álló mondathoz, hanem az utána állóhoz, a melylyel csakugyan összhangban is áll; értelme pedig az, hogy az egyházi menedékjog nem terjed ki az urát meggyilkoló szolgára, az ispánját megölő vitézre és arra, ki a király és uralma ellen összeesküszik.

Hogy keresztény felfogás szerint minden ingó és ingatlan vagyon és minden személyi jog királyi adományból származnék, erről szó se lehet. A király kijelentheti, hogy elismer bizonyos meglevő jogállapotot s ezt kész megvédeni; adhat ahhoz a jogállapothoz a maga jogából is egy részt, vagy lemondhat valamely követeléséről mentesség alakjában; de minden személyi és dologi jog nem származik a királytól. Szent István századában s Anonymus előtt ilyesmiről nem beszéltek, csak a hűbéries felfogás idején hangoztathatták, hogy immár minden föld királyok adománya, s minden kivételes jog az ő oklevelükön alapszik. Egyébként

Hóman a *Századok* márcziusi füzetében Eckharttal együtt már lemondott a legfőbb királyi földesúri jog elméletéről.

A társadalmi osztályok rendszerében Hóman a szabadok szegényebb osztályának tekinti az összes vitézeket, kik szerinte csak magyarok lehettek. Főntebb már megtettük a különbséget a szabad miles, mint hűbéres lovag közt, ki a nemessel egyenlő rangban tűnik föl, s a szabados miles, a könnyű lovas vitéz között, ki szökés esetén mindig visszakövetelhető, s a ki mint várór a várispánnak, mint lovas, vitéz bármely földesúrnak le lehet kötve fegyveres szolgálatra. A civilis ugyanoly értelemben fordul elő, mint a civis, mindkét szó szabados várórt jelent, a ki természetesen senkit sem tehet szabaddá, de még szabadossá sem. Kálmán I. 45. tczikkelyét e részben Hóman egészen félremagyarázza. Hogy a civis a. m. ör, várór, ennek igazolását részletesen kifejtettem *Az első állami egyenes adó elmélete cz.* munkám 61—64. lapján. A Szent László-féle törvények örök (ewrek = cives) kifejezése mellett bizonyosság az is, hogy tökéletesen egyjelentésű a várór = civis szóval a német burger = polgár. Ha Kézai Simon a várjobbágyokat szegény nemeseknek mondta, ebben sok igazsága volt, mert várjobbágy a. m. vártiszt, a várörök tisztjeihez tartozó. Ezek közt pedig sok szegény szabad volt, a kik Kézai korában, az 1267. évi szabadságlevélben mint királyi serviensek elérték azt, hogy azonosították őket a nemesekkel. De egész általánosan még sincs igaza Kézainak, mert a várjobbágyok vagyis várórtisztek, századosok, tizedesek és rokonaik közt több volt a szabados származású, mint az önként közéjük álló szabad ember. A várjobbágy és civilis vagy civis közt levő eredeti viszony jól kiérzik még a XIII. század elején is az okleveles adatokból. Pl Pannonhalma Sala-földjének, Deákinak stb. határperében ismételten szerepelnek a szomszédos falvak lakói, a pozsonyi vár jobbágyai és civilisei (iobagiones Psonienses, maxime Khucar, cum civilibus, 1214),*

* Pannonh. Rendtört. I. 554. l. jegyz.

majdnem szinte egybeolvasztva, de mégis eléggé megkülönböztetve.

A mit Hóman a nemesi osztálynak a várispáni hatalom alól való mentessége okául elmagyarázgat, azt nagyon nehéz megérteni és lehetetlen elfogadni. A mentesség oka egész egyszerűen az, hogy a király gazdatisztjeinek semmi köze a szomszéd szabad birtokosokhoz. A várispán mint királyi gazdatiszt köteles a királyi birtokokon és környékükön a közbiztonságot megvédeni, s a ki ezt veszélyezteti, az ellen a király fegyvereseit mozgósítja. A ki nem veszélyezteti a közbiztonságot, ahhoz a szabad birtokoshoz a várispánnak semmi köze. Ez oly egyszerű és természetes, egyszersmind történéthű álláspont, hogy igazolása egyáltalán nem szorul valami agyafurt okoskodásra. Hóman szerint a történészek nagy része nem tudta a nemesek ezen mentességét elmagyarázni, de ő elmagyarázza azzal, hogy a vitézi osztály csupa szegényebb szabad magyar, kiknek nagy száma mellett a csekélyszámú előkelők vagyis nemesek (nobiles, principes) megőrizhették mentességüket a várispánok hatásköre alól, mert az ő függetlenségük már nem veszélyeztette Szent István reformjait, mikor a nagyszámú, szabad magyar vitézi osztályra támaszkodhatott a reactió nemzeti elemekkel folytatott harcokban. Hogyan is lehetne ez másképen? Hiszen akkor «a várispánság királyi magángazdaság képében tűnnék fel, ha az alá csupán idegen eredetű szolganepek tartoznának». Minő logikai ugrások! Vagy csupa magyar és csupa szabad, vagy csupa idegen és csupa szolganep Szent István vitézi hadserege, harmadik eset nem lehetséges, az t. i. hogy szabad és szabados, magyar és idegen vegyest szolgálta volna az első királyokat a várak zászlóaljaiban. Aztán az is merész föltevés, hogy alig mondja ki Szent István a magánvagyon elvét az addigi közös birtoklás, tehát vagyoni egyenlőség helyett, egyszerre két egyenlőtlen rétegre oszlik az egész szabad nemzet: a csekélyszámú előkelőségre, a nemességre, mely mint princepsosztály beül a király tanácsába és megrohanja, lefoglalja az összes ispáni és főtisztai állásokat, de megőrzi függetlenségét az

ispáni hatalomtól; a másik sokkal nagyobb tömeg egyszerre szegény vitéz osztálya lesz a királynak és küzd a nemzeti reakció ellen. Nagyon különös helyzet. Hát hol vannak azok a nemzeti reakciók, ha a szabad magyarság csekély nemessége és nagytömegű vitézi osztálya mind a nemzeti reakció ellen küzd. Ezt a különös consequentiát, a melyet Hóman nem von le, de elméletéből le kell vonnunk, azzal iparkodik valószínűvé tenni, hogy szerinte már a honfoglalás korában megindult az ősi egységes társadalom felbomlása gazdagokra és szegényekre. De ez aztán föltételezi a magánvagyon, mert közös birtoklás mellett a nemzetségek tagjai közt nagyobb vagyoni egyenlőtlenség nem támadhat. A magánvagyon elvének kimondása csak oly törvényhozó akarat műve lehetett, a minő Szent Istváné, kapcsolatban a vallási nagy átalakulással. Hogy ezt a nagy vallási és társadalmi átalakulást Szent István biztosítsa, erős hadsereg kellett támaszkodnia, de ez a hadsereg nem lehetett tiszta szabad magyar, mert hiszen a szabad magyar nép a Koppány-fölkelés idején még nem keresztény, s nem keresztény szabad magyar hadsereggel lehetetlen levérni a vallási és társadalmi, politikai nagy változás ellen támadt nemzeti reakciót, mely ismételten megújult. Hóman azért tételezi föl az egész vitézi osztály tiszta magyarságát, mert a XI. századi magyarral hasonló culturfokon álló nép nem igen kötelezett hadiszolgálatra idegen népelemet, s mert a várispánság királyi magángazdaság képében tűnnék fel. Az utóbbi következmény épen nem riasztó, sőt nagyon megközelíti a történeti valóságot. A culturalis analogia pedig gyöngye bizonyíték, mert a hasonló culturfokú népek nem teszik mind ugyanazt, s mert a honfoglaló népek más és más helyzetet találtak új földjükön és egyik se talált úgy, mint a magyar, kész földvárakat tót zsupánok alatt szervezett várórségekkel, kik testvérharczban megtörve meghódoltak a hódító fejedelemnek s mindjárt magyar módra kezdtek viselkedni. Szvatopluk és Privina fiainak várórségei Pannoniában és a Vág vidékén egyszerűen a magyar fejedelmi család szolgálatába jutottak, s Gyésza fejedelemtől, a nagyúrtól újjászere-

vezve, morva, cseh, lengyel rokonaik példájára félig-meddig fölhagyva ősi hitükkel, délnyugati szlovén papoktól megterítve, mint keresztény vitézek megbízható erős magvát tették annak a magyarokkal és németekkel is vegyes seregnek, a melylyel Gyésza és Szent István az ősi vallás és szokások híveit s az uralomra vágyó rokonokat letörték.

A külföldről jövő *vendégek*, akár királyi, akár egyházi és szabad birtokon telepedtek le, a szabad osztályok mindegyikében helyet nyerhettek: lehettek királyi főtisztviselők, princepsok, ispánok, seniorok, lovagok; s közsabadok módjára élhettek mások birtokán mint tisztek vagyis jobbágyok és mint bérlők, kik a bérlet fejében esetleg katonai, várőri szolgálatra is vállalkoztak. Hóman elmélete, a mely szerint a vendégek a szabadok és szolgák közé eső egyik osztályt tennék, még pedig megoszolva mint királyi és mint szabad vendégek, kik közül az utóbbiak a chimæra-szerű «szabad»-nak nevezett «félszabad szolganépek» közé olvadtak volna be, de úrbéres tartozásuk csak félannyi lett volna, mint azoké, a kik közé beolvadtak: ez az elmélet magában véve is mesterkéltséges, ellenmondásos, de a történeti adatokkal is merőben ellenkező. A vendégeket mindenféle rangban megtaláljuk, csak a szolganépek közt nem. Iparos, kereskedő vendégek beköltözését nem igen látjuk, hanem látjuk a vendégeknek mint szabad parasztoknak — de igazi és nem félszabad parasztoknak — letelepedését, kik bizonyára hoztak magukkal egy kevés iparost és kereskedőt is. Mint igazi szabad parasztook telepednek le üres vagy erdős királyi földekre a «szászok» nagyobb tömegei. Még leginkább iparosok és kereskedők néhány várnak, Székesfehérvárnak, Esztergomnak olasz vendégei (*hospites* latini), kik már Szent István korában ott vannak s nem tudjuk megállapítani, mikor kerültek oda, mikor költöztek be mint «vendégek», tehát szabadon, nem foglyokként behurczolva, vagy rabszolga vásáron szerezve.

Legabszurdabb a Hóman-féle és vele rokon elméletekben a *szabad*-nak nevezett félszabad *szolganépek* föltételezése. E föltetéshez alapul használták a *«populi serviciales»*

kifejezést, a melyet nagyon jól ismerek a pannonhalmi nevezetes udvarnokszabályzatokból (1226, 1240).¹ Itt arról van szó, hogy «az összes apátsági udvarnokok tartoznak közösen adni szekereket fogatokkal, vontató állatokkal, hogy lisztet szállítsanak az apát és szerzetesei számára, a mikor szükséges a királyi udvarba vagy máshova utazniok egyházuk ügyeiben; hasonlóképen az összes többi szolganépek, t. i. a szűcsök, timárok (vargák), kovácsok s a többiek mind, a kik meg vannak nevezve Szent László oklevelében az összes szolgálat-nemekre, tartoznak szekereket adni állatokkal, hogy bort szállítsanak az apát és szerzetesek számára, mikor bárhova menniök kell». Ebből kitűnik, hogy a populi serviciales nem a honfoglaláskor itt talált és meghódolt néptörédeknek, a szlávoknak, bolgároknak, avaroknak stb. oly ivadékai, a kik szabadságot s a törvény oltalmát élvezve ezért türelmi adót fizetnek a királynak; hanem igen könnyen megállapítható, hogy e populi serviciales összefoglaló neve a pannonhalmi apátság összes szabadosainak, elsősorban az udvarnokoknak, továbbá azon egyéb foglalkozású osztályoknak, a melyeket szent László pannonhalmi oklevele² minden szolgálatnemre felsorol; ezek pedig a következők:

131 ház minister = jobbágy

140 család szolgál, t. i. szántószolga, a kikből idővel udvarnokok lettek;

30 ház halász,

88 « szőlőműves,

138 « szakács, sütő, esztergályos, (kő)műves, aranyműves, kovács, pásztor, mosó, szűcs és egyéb szolgálatnemre való.

Mint tetszik látni, ezek nem egyebek, mint szolgálóosztályok olyan szabados-féle állapotban, mikor már a szolgák csak bizonyos foglalkozással tartoznak uraságuknak, azzal a szolgálattal, a melyet nevek kifejez. A házas szolgálta és a szabados közt — mint már másutt hangsúlyoztam³ — nincs

¹ Pannonh. Rendtört. I. 678. és 790. l. 7-ik pont, mely tulajdonképen összetartozik a 6-ik ponttal.

² U. o. 592. l.

³ Az első állami egyenes adó elmélete. 33. l.

lényeges, hanem csak fokozati különbség, a melynek kereteit meghatározni általánosan nem lehet, mert mértéke az uraság tetszésétől függött. A felismerhető kritérium a szabados állapotra az, hogy az úr nyilvános forum előtt, a királynál vagy végrendeletben tanuk előtt nyilvánította szolgáját szabadosnak vagy ritkábban teljesen szabadnak, megadva ez utóbbinak az igazi szabadságot, a szabad költözés jogát. Egyház ily módon, formaszzerűen nem szokta gyakorolni a szolgaszabadítást, hanem szolgálait mindjárt emberhez méltóan osztotta be a munkára és szabadosok módjára bánt velök. A pannonhalmi populi serviciales 1240-ben sem mondhatók szabadnak a költözés jogával; hanem beletartoznak a szolgák vagy szolganépek tágabb értelmű csoportjába, a melyen belül a legtöbb már szabados, de vannak még nemrég szerzett, kapott és vásárolt szolgák, kik abban különböznek a szabadosoktól, hogy ezek csak egy foglalkozásműben szolgálnak, a szolgák pedig kétféle foglalkozással is: szántók és szőlőművesek, szőlőművesek és fűtők stb. A Hóman-féle elmélet a szabad félszabad szolganépekre vonatkozólag nem egyéb, mint a szabad bérlők és szabados úrbéresek állapotának az összekeverése. Ezt a zavart részletesebben szétfejttem s a kellő megkülönböztetésekkel megvilágítom már idézett adótörténeti munkámban.

A *szabadosok*-ra nézve Hóman megismétli más írónak azt a határozatlan fogalmazását, hogy e fölszabadított rabszolgák szabadsága tisztára personalis a dologi szabadság teljes híjával. Ez a fogalmazás, meghatározás teljesen értelmetlen és helytelen. A szabados, sőt már a külön gazdálkodó szolgálta sincs teljes híjával a dologi szabadságnak, mert lehetnek saját marhái, lehetnek szerszámai s egyéb ingóságai teljes tulajdonjoggal, csak ingatlan tulajdonjoga nincs, nincs t. i. saját földje. A personalis szabadság viszont nem jelentheti azt, hogy ura földjét szabadon otthagyhajta, hanem csak azt, hogy szolgálata könnyebbé lett a fölszabadítással és az úrbéri szerződésekkel, szabadságlevelekkel.

A királyi szabadosok közt Hóman első helyen említi az *udvarnokokat*, kiknek alosztályaiként foglalkozásuk szerint

felsorolja a földművest, a szőlőművest, a pásztor, lovaszt, peczért, halászt, szakácsot, kamarást, futárt, molnárt, kádárt, szürszabót stb. Ez a felsorolás is oly hiba, a melyet IIóman egyszerűen átvett Pauler Gyulától, és több történetírótól, kik körülbelül mind ezt vallják. Már a pannonhalmi rendtörténetben s egyes értekezéseimben figyelmeztettem erre a hibára az érdeklődőket. Pauler a leggondosabban dolgozott, mégis félreértette a pannonhalmi udvarnokszabályzatok (1226, 1240) főntebb idézett 6. és 7. pontját, s az utóbbihoz hasonló 17—19. pontokat. A Barcz fia Miklós nádortól megállapított és később IV. Béla királytól némileg módosított udvarnokszabályzat mellékesen, összehasonlítólág a többi szabados osztályokat is említi némely kötelességökkel, s ez úgy tűnt föl Paulernek, mintha az udvarnok csak összefoglaló neve lenne az összes őstermelő, iparos és udvari szabados osztályoknak. Pedig a valóság egészen más. Nézzük meg az Árpádkori birtok- és népösszeírásokat. Ezekben sokszor azt találjuk, hogy egy-egy faluban bizonyos számú udvarnokház mellett vannak bizonyos számú szakács, sütő, stb. házak, a melyeknek összes száma nem egyenlő az udvarnokházak számával, hanem az udvarnokházak és a többi szabados- vagy szolgálházak együttvéve adják az egész falu házainak összes számát. Az udvarnok nem fölrendelt vagy általánosabb név, hanem mellérendelt egyenlő osztálynév a többi szabados és szolgál osztálynevek között. Pl. a Pannonh. Rendtört. I. és X. kötetében :

1211-ben *Tihany szigetén* van 11 ház jobbágy, 1 deákgyújtó hirnök, 4 harangozó, 7 *udvarnok*, 5 szántószolga, 2 szőlőműves, 2 halász, 10 sütő, 7 szakács, 5 timár, 6 szűcs, 6 szolgálófi, mosó? 6 (kő)műves, 2 kovács, összesen 74 ház ;

Gamáson van 9 ház jobbágy, 2 ház kamarás, 1 h. harangozó, 26 h. *udvarnok*, 12 szántó, 2 szőlőműves, 1 timár, 5 (kő)műves, összesen 58 ház ;

1237 táján *Himódon vagy Nyalkán* van 20 ház jobbágy, 56 *udvarnokház*, 22 lovas szolga, 9 sütő, 16 szakács, 5 ács, 23 kovács 4 hirnök, 3 mosó, 10 márczkészítő, 6 szűcs, 6 timár (varga), 7 tárnok, 6 esztergályos, összesen 193 ház.

Varsányban van 24 h. jobbágy, 30 *udvarnok*, 5 szántószolga, 4 szakács, 6 ács, 2 kovács, 3 timár, összesen 74 ház.

Láziban van 23 h. jobbágy, 34. h. *udvarnok*, 19 lovas szolga, 3 szántószolga, 39 sütő, 15 szakács, 6 ács, 8 hírnök, összesen 147 ház.

Talán fölösleges folytatnom a példák felsorolását. Itt matematikailag is biztos tényről van szó, a mit historikusaink figyelmeztetésem, az «Egyházi földesúr és szolgálói» cz. értekezésem s a *Religió*-ban megjelent társadalomtörténeti cikkeim óta világosan fölismerhettek. Hóman mind ezt nem vette tudomásul, legalább az *udvarnokok* dolgát, helyzetét, viszonyát nem vette észre s nem vette figyelembe.

De remélem, ezentúl nagy szorgalmát, olvasottságát és kombináló erejét, buzgalmát nem a világosan megállapított eredmények fölforgatására, összekeverésére, hanem alapos megértésére és továbbfejlesztésére fogja fordítani, kivált mikor kegyeleti, ünnepi műben tanulmányainak gyöngyét akarja bemutatni. Az alkalomhoz így illetet volna. Mentségére szolgál, hogy nagy emberekkel együtt tévedett, ámbár jóval később, mialatt az idő kereke a magyar történettudományra nézve is fordult egy kicsit.

* * *

A Békefi-Emlékkönyv ötödik cikkelyében *Domanovszky Sándor* «*Kézai kódexéről*» szól. Előadja hogy az ő következtetései, Kézai-tanulmánya nyomán Sebestyén Gyula kereste a codexet, de egyelőre csak Cornidesnek Zarka János soproni tanárhoz írt leveleit találta meg, a melyekben becses adatok vannak a Kézai-codex sorsáról. Ezen adatok alapján Domanovszky kiegészíti a codex eddigi történetét, a mely szerint Kézai krónikájának eredeti, 13×10 cm nagyságú kézírata a XVI. században a Sambucus-codex másolója előtt feküdt, aztán senki sem említi 1701-ig, a mikor Hevenessy lemásolta az Esterházyak kismartoni könyvtárában. E könyvtárt Esterházy Pál nádor 1713-ban a tőle alapított kismartoni ferenczrendi klastromnak ajándékozta. A klastrom 1768-ban leégett és Kósa provincialis a Kézai-codexet magával vitte Pozsonyba. Tíz évvel utóbb a ferenczrendiek Kézai-krónikájának kiadását tervezik. Horányi piarista azonban egy napra elkérte és éveken át magánál tartotta a codexet

s kétszer is kinyomatta: Bécsben 1781-ben és Pesten 1782 júl. 14-én kelt előszóval. Közben Cornides látta a kéziratot és Zarkához januárban kelt levelében megadta a codex leírását. A kézirat felfedezéséhez a további nyom az volna, hogy Horányi a pesti kiadás után hová tette a codexet. A ferenczrendieknek aligha adta vissza, mert a kölcsönadó Kósa 1783 tavaszán meghalt. A Kézai-codexet tehát legtöbb reménnyel ott lehet keresni, a hova a kegyesrendi Horányi hagyatékában talált könyvek kerültek: bizonyára valamelyik piarista könyvtárban.

Czakó Ambró «Bresciai Arnold és Abelard» czímen meggyőzően kimutatja azt, a mit Arnold életrajzírói vagy csak odavetve, megokolás nélkül állítottak, vagy tagadtak, hogy t. i. Abelard csakugyan közvetlenül hatott tanítványára Arnoldra. Ezt részint egykorú történetírók nyilatkozataival, részint pedig Arnold és Abelard tanításának rövid összevetésével igazolja.

Az emlékkönyv szerkesztője a két előbbi cikket fölcserélte: Czakó témája XII. századi, Domanovszkyé XIII. századi. A *«János kalocsai érsek származása»*-ról szóló következő kis cikkben *Bártfai Szabó László* ismét Kézai korába visz bennünket: ebben szerepel János egyházi jogi doctor mint gömöri, majd nyitrai főesperes, az udvari kápolna feje, aztán budai prépost, esztergomi kanonok, 1278-ban alkanczellár és fejérvári prépost, s még ez év őszén választott kalocsai érsek és kancellár, ki az érsekségben negyedfél év múlva kapta meg a pápai megerősítést. IV. László király halála után János érsek az egyházi vezére annak a nemzeti pártnak, mely trónra emeli III. Andrást, ennek halála után pedig a pápa pártfogoltjával, Anjou Károlylyal szemben királylyá koronázta Venczelt. A pápa hevesen rosszaló ítélete már nem találta életben János érseket. Ezen hazafias érzületű érsekről Bártfai Szabó László kimutatja, hogy nem az Ilméri vagy Irmélyi (később Ürményi) családnak volt tagja, mint Fejér György, Knauz, és újabban Nyitravármegye monographiája vitatták, hanem a sváb eredetű, de három század alatt magyarrá lett Forgách családból szár-

mazott, miként ezt már Pór Antal és Karácsonyi János is tudták.

«*A soltészség intézménye a Szepességen*» Bruckner Győző iglói tanár tollából időbelileg jól csatlakozik az előbbi cikkben szereplő Forgách János érsek korához, mert a szepesi soltészségek kezdete ugyan lengyel birtokon indul meg a XIII. században (1204, 1244, 1288—1290), de föllendülésök Podolin vidékétől délre már a magyar Anjoukkal függ össze. A soltészek tulajdonképen erdőirtó és falu telepítő vállalkozók, kik e vállalkozásukért a földesúrtól minden úrbéri tehertől mentes néhány telket, malomjogot s egyéb jövedelmeket kapnak, egyszersmind a család kihaltáig a soltész-család feje örökös birája a családalapítótól telepített falunak. A soltészség ily értelemben nem szepesi különlegesség, hanem soltész, kenéz, kmety és falunagy (villicus, maior ville) néven Magyarország sok vidékén és több korszakában előfordul. Hogy a szepesi Gnezdának a kenéz szóval összefüggése volna, mint Brucker véli, ez iránt kétséget támaszthat a sokkal régibb lengyelországi híres Gneзда város, a melyről közvetlenül inkább vehette nevét, a szepesi Gneзда, mint a kenéz szóból. Az «eulfa» csak rossz olvasása az eredeti «cuffa», helyesebben «tyzfa» = tűzfá szónak, mely a Pannonhalmi Rendtörténet I. kötetében világosan van jelezve (679. és 790. l. 13. p.) E tűzfának «nevezetes értéké»-ről ott szó sincs. A telek számításnál említett tizenhat öles mérővessző tizenkétszer véve földterületet csak úgy ad, ha a telken 12 holdat értünk, a mely holdaknak rendes szélességét a tizenhatöles mérővessző adja meg, a hosszát pedig a mérővessző valamely többszörösével számították. Verbőczy a királyi hold szélességét tizenkét királyi ölben állapítja meg, hosszát pedig a szélesség hatszorosában veszi föl. Hogy a tizenhatöles mérővessző vagy mérőpózna tizenkétszer véve hogyan ad körülbelül 34 holdat, ezt Bruckner egyáltalán nem világítja meg és nem igazolja. Egy-egy telek földbére rendszeren egy fertő (= $\frac{1}{4}$ márka = 6 v. 8 scotus = 12 v. 16 garas). Ehhez járultak a háromünnepi ajándékok: karácsony, husvét s a védő-

szent ünnepére. Általában hangoztatnunk kell, hogy a szepesi soltészesség intézménye nagyon jó beleillik az ország-szerte szokásos XIII—XIV. századi telepítések és úrbéri viszonyok egész rendszerébe. Ezt az általánosabb nézőpontot szerettük volna látni Bruckner értekezésében.

Marczinkó Ferencz a Művelődéstörténelmi Értekezések egyik füzetében feldolgozta Bertrandon de la Brocquière magyarországi utazásának művelődéstörténeti adatait. A Békeli-Emlékkönyvben «*Középkori francia utazók Magyarországon*» címmel röviden újra bemutatja Broquière 1432. évi útjának leírását s ugyanígy kiterjeszti figyelmét több más korábbi és későbbi francia utazó magyarországi vonatkozású adataira is. Ezen utazók: Radulfus (Raul, 1054), Odo de Diogilo (Deuil, 1146) és Pierre Choque dit Bretagne (1502). Az utolsónak adatai a rövid bemutatásban hét lapot töltenek meg, annyit, mint az előzőké együttvéve.

Nagyon érdekes tanulmányt írt *Divéky Adorján* «*Magyar hatások a lengyel múltban*» címmel. A lengyel művelődéstörténet három nagy korszaka: a keresztény egyházi (950—1250), a városi (1250—1550) és a nemesi (1550—1750). Az elsőben a cseh, a másodikban a német cultura kezdi meg erős hatásait, a harmadikban a magyar hatás főleg Báthory István lengyel király udvarából, magyar környezetéből és magyar módra szervezett seregéből indul ki, s egyéb idegen hatások mellett főleg a deákos műveltségű lengyel köznemességre gyakorolt benyomást. Legrégibb magyar szó a lengyel nyelvben a jobagio a XIII. századtól kezdve. További magyar szavak a XIV. században: giermek = apród, orszak = a király és udvara, naderszpan = Opoljei László magyar nádorispán, lengyelországi kormányzó. A magyar közvetítéssel lengyel földre jutott olasz művészet, renaissance után legnevezetesebb a magyar köznemesség rákosi fegyveres gyűléseinek a hatása, a melyet a lengyel nyelvben «rokosz» (olvasd: rokos) névvel fejeztek ki, s a melyet a lengyel nemesek e néven tittel is utánoztak a király és főnemesség korlátozására, a ius resistendi gyakor-

lására. A rokosz századokon át uralkodott a lengyel közjogban, a magánjogban pedig a leánynegyed, quartalitiium érezte a magyar hatást. Báthory István magyar környezetének, diákjainak és vitézeinek hatása meglátszik pl. Zamoyszky lengyel kancellár magyar levelezésén s a hadászat és ruházat terén divatos szavakban (katana, szereg, czata, harc, stb. bekiesza = bekecs, Békés Gáspár prémes felöltője; cizmy = csizma, nadrág, kontus = köntös, stb.) A XVII. század tréfás, humoros műveiben szintén fordulnak elő magyar kifejezések és versek.

A magyar hatás sűrűbb lengyel nyomait megelőzi a lengyel krakkói egyetem hatása Magyarországon, főleg a felsővidéken. *Czobor Alfréd* ezt a hatást «*Hazánk és a krakkói egyetem biráskodási joga*» czímen világítja meg. Rámutat a krakkói egyetem magyar hallgatóinak nagy számára (évtizedenkint 1431—1515 közt 61, 91, 122, 208, 180, 209, 750, 308; 1526—1550 közt 138 és 36), s előadja miképen támadt és szűnt meg az egyetemnek más országokra, Magyarországra is kiterjesztett biráskodása. E biráskodás jogát az egyetem rectora kezdetben esetről-esetre kért pápai megbízás alapján gyakorolta; de V. Márton pápa 1429-ben állandó megbízást adott a Krakkóhoz közel fekvő Mogila v. Clara-tumba cistercita apátjának az egyetemi tanárok és tanítók kérésére, kik birtokaikat közel és távol veszélyeztetve látták s nem fordulhattak mindig elég gyorsan a római székhez jogorvoslásért. A pápa tehát a nevezett apátot bizta meg a római szék nevében gyakorlandó biráskodással, az apát pedig, mint conservator principalis, e megbízását a krakkói egyetem rectora mint subconservator útján gyakorolta. E bíróság maga elé idézgette a kassaiakat is, még pedig az első ismert esetben a lengyel kereskedők panaszára. Zsigmond magyar király ezt az eljárást, mint Magyarország törvényeivel és szabadságával ellenkezőt, már 1422-ben eltiltja azzal a meghagyással, hogy a magyar papság a krakkói egyetem vagy bármely külföldi hatóság idézéseit s ítéleteit ne merje kézbesíteni és végrehajtani. E tilalmat a magyar országtanács 1446-ban, továbbá V. László

és Mátyás király is megújítja, végre 1496-ban a magyar és a lengyel király egyetértően lépnek föl, az egyetem rectora feloldja a kassaiak kiközösítését, s többé nem tudunk esetet hasonló krakkói biráskodásra.

Danninger József «*A középkori városi élet*» rajzához főleg Pozsony város 1526/7. évi kiadatlan számadáskönyvéből, továbbá Pozsony Ortway-féle történelméből és Hómanak az Árpádkori városokról írt munkájából meríti. A számadáskönyvnek ezt az adatát: «Mer ain dreiling statpauwein fct. 7 Pfund 3 fl. 6 *ſ.*,» *Danninger* tévesen értelmezi «egy akó városi bor»-ra. Egyébként tömör és gazdag itt a városi élet képe.

Kissé korábban ment végbe «*András brassai deák lefejeztetése Eperjesen 1515-ben.*» A magyar büntetőjog ezen adalékát *Iványi Béla* mutatja be élénken és tanulságosan. *András* deák erőszakosan megzavarta a szabad kir. város közbiztonságát. Ezért a város tanácsa jogosan mondott a harminczados deákra halálbüntetést. De hibát követett el a tanács azzal, hogy a sértett királyi emberek sürgetésére sem az ítélet kimondása, sem a kivégzés előtt nem engedett elég időt a megbékülésre, vérdíjjal való megengesztelésre. E miatt *András* deák rokonsága, különösen a székelyek megtorlást követeltek, Brassó város magyarázatot kért *Eperjestől*, s a király *Lőcse*, *Bártfa* és *Kisszeben* városok tanácsát bizta meg az ügy elbírálásával. *Eperjes* kérelmére *Sáros vármegye* hatósága tartotta meg a vizsgálatot s ennek actáiból ismerjük az egész esetet. A székelyeket királyi parancssal kellett utasítani, hogy csak birói úton keressék igazságukat. *Eperjesnek* 15 forintnál többbe került a deák őrzése és kivégzése s ehhez járult a követségek küldése Brassóba és *Tomori Pálhoz*.

Vargha Damján irodalomtörténeti fejtegetést nyújt ezen a czimen: «*Ósi nyolczas versforma kódexeink bibliafordításában.*» Codexeink bibliafordítása legnagyobbrészt prózában készült, verses fordítás csak a 90-ik zsoltárról van és *Zachariás* énekéről. Ez utóbbinak egyik példánya protestáns énekkönyvben, graduáléban, a *Batthyány-codex*

ben maradt reánk. Mindkét verses fordítás az ősi nyolczas verset használja s több codexben maradt fenn, a melyeknek szövegét Vargha összehasonlítja. Függetlenül még összeveti a *Te Deum* és *Te Mariam* kezdetű dicsőítő énekek régi magyar fordításait.

Gondán Feliczián «Kinizsyné Magyar Benigna imádságos könyveib»-nek pálos eredetét bizonyítja. De Volf bizonyítása jobb volt, mert Vázsonyban Kinizsy Pál élettársának a klastroma csak pálos lehetett, Csánki *Történelmi Földrajza* más klastromot ott nem ismer. Ellenben Gondán bizonyítása azon az alapon, hogy a Magyar Benigna imádságos könyveinek Szűz Máriáról szóló breviáriumi részei egyeznek a legrégibb, 1540. évi pálos breviárium megfelelő részeivel, csak akkor volna meggyőző, ha kimutatná, hogy a pálos breviárium «Officium B. Mariæ Virginis»-e csak a pálosoknál volt meg s nem egyszersmind más breviáriumban is. Az órodi hitese káptalanról tudni kell, hogy ezt magyarul aradi káptalannak nevezték. A czimbéli imádságos könyvek elseje, a Festetich-kódex 1494 november 20-ika, Kinizsy halála előtt készült, a másika pedig 1513-ban.

Ugyanezen korban tartózkodott «*Hasisteini Lobkovic Bohuslav a magyarországi humanisták között»*, Budán 1502—1503-ban. Róla *Fögel József* írt. Époly disze volt Bohuslav a cseh humanistáknak, mint Janus Pannonius a magyarországiaknak. Azon alkalommal jött Budára, a mikor itt fogadni készültek a Magyarországra érkező Anna királynét s e végből Ulászló humanistákat gyűjtetett udvarába, ahol a cseh kancellária is székel. Ez a cseh kancellária, a magyar királyi kancellária és a királyné kancelláriája tele voltak humanistákkal. Vig barátság fejlődött ki köztük. A gyakori multságok megviselték Bohuslav egészségét. A budai udvar szegénysége, a királyné visszahúzódása a zajosabb udvari élettől a beteges Bohuslavot hazatérésre birták, ki aztán megható búcsúkölteményt írt budai barátaihoz és néhány év múlva meghalt (1510).

Holub József «Istvánffy Pál»-nak, a Volter és Grizel-

diszről szóló verses novella magyar átdolgozójának életét s munkásságát adja elő (+ 1553), talán épen azon alkalomból, hogy egyik padovai iskolakönyve, Cicero «Tusculanæ disputationes» cz. munkájának 1510. évi velencei kiadása Istvánffy Pál nevével megjelölve egy velencei antiquarius-tól hazakerült a Magy. Nemz. Múzeumba.

Nagy Béni «*Eger ostroma 1552-ben*» czímen írta meg az Emlékkönyv leghosszabb cikkét. Az ostrom megértésére jelzi röviden egykorú forrásait, elmondja az egri vár keletkezését, feldolgozza a Bakócs-kódex 1493—1496. évi adatait, számadásait, említi Hippolyt püspök számadáskönyveit is, leírja Egernek korszerű megerősítéseit a nagy ostrom előtt s leírását a város és vár XVI. századi két térképével teszi szemléletessé. Végül részletesen előadja az ostromra való közvetlen előkészületeket és magát az ostrom lefolyását, a felszabadulást s a hős Dobó és Mecskey további sorsát. Az egész tanulmány egyike a legértékesebbeknek. Kiegészíthetjük még azzal a csekély megjegyzéssel, hogy «a városban (in allodio)» érthetőbbé válik így: a városmajorban; s hogy a consors nem anyós, hanem feleség.

Egy századdal későbbi képet rajzol *Relkovič Neda* «*Városi élet Ujbányán az 1684-ik évi török pusztítás után*» czímen gondosan feldolgozva Ujbánya számadáskönyveit s egyéb rokon forrásait a XVII. század végéig.

Závodszy Levente «*Sztrányay contra Pongrácz*» cz. kis tanulmányában megdöbbentő példáját beszéli el a hálátlan és hűtelen sáfarkodásnak s a hazug politikai árulkodásnak, melylyel Sztrányai György kedvező fölségparancsokat eszközöl ki s így teszi lehetetlenné az igazságszolgáltatás rendes fórumainak működését és Pongrácz Ferencz bárónak a törvényes elégtétel megszerzését (1678—1680).

Molnár István «*A homonnai várkastély*» történetét adja elő s függelékül hozzácsatolja Homonna urainak nemzedékrendi tábláját Drugeth Fülöptől korunkig. Az olasz Drugeth 1317-ben kapta Homonnát I. Károly királytól. Később a Drugethek már Homonnay nevet is viselnek.

Mátyás király korában Homonna városként szerepel (1479, 1484), megkülönböztetve a váraktól. A homonnai uraság nem várban, hanem udvarházban, curiában lakik (1292—1614). A XVII. században áll be az a változás nyugaton is, nálunk is, hogy a földesurak mindinkább elhagyják védhetlen hegyi váraikat s levonulnak nyílt síkon épült kastélyaikba. A burgundi várak typusa lesz a legáltalánosabb, s emlékeztetnek a négyoldalú, árkokkal, sánczokkal körülvett római castrumokra. Inkább csak rajtacsapás ellen védték a kastély lakóit. Miután Bethlen hadai 1619-ben földúlták a királpárti Drugeth György várait és homonnai udvarházát, az 1641—1661. évi leltárakból pontosan megállapítható, hogy az új palota (1641) s két bástyája (1646) után a homonnai várkastély e néven legelőször 1654-ben fordul elő. Történetét Molnár 1794-ig vázolja a leltárak s egyéb adatok nyomán.

Kiss István «II. Rákóczi Ferencz erdélyi hadi élelmezési bizottságá»-ról ír. E bizottság megalakítását s beavatását Rákóczi teljes hatalommal megbizottjára, Radvánszky Jánosra ruházta s az ő révén jutottak az erdélyi bizottság iratai családjának radványi levéltárába (Zólyom m.). Fönnmaradt utasításaiiban Rákóczi, noha Erdélyt csak írásból ismerte, a reális viszonyok s a gyakorlati szükségletek alapján áll. Rendet akart teremteni. Törekvését meghiusítja a tisztakezű emberek hiánya és a kanapé-pörök, versengés az elsőségért.

«Péter Ferencz családkönyvé»-nek Vargha Zoltán azzal jelzi a jelentőségét, hogy az alföldön kevés volt a nemes familia, s még kevesebb a róluk szóló családtörténet. Így hát fokozott értéke van annak a százesztendősi családkönyvnek, a melyet a kiskunsági Halason Péter Ferencz írt, több vármegye táblabírája és császári s királyi udvarnok. 1814-ben kezdte munkája megírását a család meg-nemesítésétől, 1629-től azon évig, a mikor hozzáfogott az íráshoz.

Miskolczy István tanulmányának a czime: «Az erdélyi felekezeti viszonyok Bajtay püspöksége alatt», 1760—

1772-ben. I. Lipót diplomája s az 1744. évi törvények eltörlik mindazon rendeleteket, a melyek a katholicismust Erdélyben visszaszorították. Mária Terézia tovább ment s titkos rendeleteiben arra buzdítja a guberniumot, hogy a hivatalokban előnyt adjanak a katolikusoknak. Egyetem alapítását tervezi a protestánsok külföldi iskolázásának korlátozásával. Intézkedik, hogy hithagyás, katolikus szülők árváinak neveltetése, vegyes házasságok ne történhessenek a katolikus hit kárával. E hit szidalmazása miatt szigorú vizsgálatot rendelt el az unitáriusok ellen. Az anabaptistákat térítéssel és kiűzéssel szorítja ki Erdélyből, főleg Alvinczről. Az oláhok unióját elősegíti, de az unitusok nem nagyon állhatatosak s a nem egyesültek is forrongnak, vagy a latin ritusra akarnak áttérni, a mi ellen az unitusok püspöke tiltakozik. Bajtay püspöknek gyakran kell véleményt mondania. Az örmények külön püspökségét ellenzi, a szombatosokat missionariusokkal térítetteti. Végül a királyné vallási commissiót szervez Hadik elnökle mellett (1767). Kifejezett elve, hogy első és fő kötelességének tartja a vallássosság előmozdítását a tényleges viszonyok figyelembevételével.

Prónai Antalnak nemcsak irodalomtörténeti, hanem egyszersmind erősen művelődéstörténeti tartalmú tanulmánya: «*Az iskolai színjáték a XVIII. század társadalmának életében*». Ez a színjáték iskolai czéllal, a latin nyelv gyakorlása, az iránta való érdeklődés fölkeltése érdekében indul meg, de csakhamar az iskola pártfogóinak s a nagy közönségnek érdeklődését is fölkelti elsősorban maga a játék és közvetve az iskola iránt. Az iskolai színi előadások roppant száma (10 000 a jezsuitáknál 180 év alatt, több ezer a piaristáknál, a pálosoknál, stb.), a nagy iskolai színházak építése, még az utcán is folyó játékok, a nagy közönséghez szóló betétek, a többnyelvű színlapok, a mulattató felvonások, végül a magyar nyelvű előadások és a világi színpad termékeinek előadása mutatják a közérdeklődés arányait s a fejlődés irányát, mely mindinkább eltér ugyan az iskolai céltől, de azért hatása roppant nagy, vallás-er-

kölcsileg üdvös, műveltséget is fejlesztő, s az iskolára nézve jótékony, mert megteremtette és ápolta a szoros és gyakori kapcsolatot az iskola és közönség között.

Décsi Lajos kolozsvári egyetemi tanár egy antiquariusi példányban talált ajánló sorok alapján okos következtetésekkel megállapítja «*A czegei névtelen*» kilétét Csehi András személyében, ki 1744 táján született, a kolozsvári ev. ref. kollégiumban tanult, s tanulmányainak befejezése után e kollégium iskolai törvényszékének adessora volt. Vele együtt működött Zoltán Józsefnek, a «*Bidpai és Lokman... históriái*» fordítójának fia, ki atyja fordításának befejezésére Csehit ajánlotta a kollégiumi könyvnyomda felügyelőjének, Pataky Sámuelnek. Az 1781 őszen Czegen elkészült fordítás két évvel utóbb jelent meg a kolozsvári reform. kollégium betűivel.

Pintér Jenő irodalomtörténeti tanulmánya mérsékelt álláspontot foglal el a nyelvújítást közvetlenül megelőző időszakokat sokat dicsért, majd erősen megbírált prózáírója, *Kármán József* irodalmi működésének megítélésében. Röviden, tömören, sok jegyzettel világítja meg az író egyéniségét, munkáinak tartalmát s a körülötte támadt irodalmat.

Buday Károly a magyar művelődéstörténet iránt korán érzéket tanusító történetírót mutat be a XIX. század elejéről «*Fessler Ignác Aurél a művelődéstörténelemben*» cz. tanulmányával. Fesslerben látja az első rendszerező magyar történet íróját, ki Katona, Pray nagy, kritikus, tudományos történeti művei s más írók alapján hét év alatt (1812—1819) megírt kilencz kötetében megmutatta az utat, mily módon lehet világos, áttekinthető képet nyújtani az egyes korok közállapotairól s művelődési viszonyairól.

Görög Imre «*A nemzeti reformkorszak előzményeiről*» ír. Megállapítja, hogy midőn a nemzeti történetírás Széchenyi István kora előtt csak az irodalom és a nyelvművelés terén látott elevenséget, mely előkészítette a nemzeti reformkorszakot, a társadalmi élet egyéb téerein pedig csak tespedést ismert: akkor egyrészt elfogult volt a kevésbbé nemzetinek

látszó népjóléti intézmények és törekvések iránt, másrészt önmagával is ellenmondásba került. Az újabb történetírás érdeme, hogy a nemzeti lélek működésének folytonosságát, a reformkorszak nagy törekvéseinek előzményeit az irodalmon kívül is meglátja s egyre jobban előtérbe állítja. Kiemeli itt Ballagi Géza, Acsádi és Marczali érdemét. A maga részéről bemutatja Teschedik Sámuel szarvasi ev. lelkipásztornak a nép gazdasági jóléte emelésére irányuló iskolai s német nyelvű irodalmi működését. Hatása országszerte megnyilatkozott. Gazdasági iskoláját azonban megbuktatta a francia háború pénzügyi válsága (1805). Az idegen, német culturához fűződő, ámbár a reformkornak előkészítésében nem egészen hatástalan kísérletet a nemzeti történetírás természetesen nem becsülte meg úgy, a hogyan megbecsülheti a jelenkor teljességre törekvő, higgadtabb ítéletű történetírása.

Madarász Flóris «Időszaki sajtónk történetéhez» mond el becses adalékokat, nevezetesen előadja Horváth János veszprémi kanonok hittudományi folyóiratának, az 1819-ben megindított és 1824-ig 20 kötetben kiadott *Egyházi Értekezések és Tudósítások*-nak történetét, művelődéstörténetünk számára is nagyon tanulságos küzdelmeit, viszontagságait. Különösen sok bajt okozott e folyóiratnak Verseghy versengő, heveskedő s a protestánsokat is ok nélkül ingerlő közreműködése. Maga Horváth a mellett, hogy hűségesen megbecsüli Verseghyt, iparkodik a tőle ejtett sebeket behegeszteni, s a protestánsok barátságát is megnyerni, mi annyira sikerült, hogy már szinte attól kell tartani, hogy a protestáns írók szorgalmas érdeklődése s a katolikus papok csekély közreműködése mellett a folyóirat katolikus színezete kerül veszélybe. Azért neki magának kell sokat pótolnia. Érdemes munkássága jutalmául székesfehérvári püspökké lett (1830—1835).

Legvégül *Tordai Anyos* cistercita méltatja rendtársa *Kalocsay Alán* lendületes költészetét. Kalocsay szerinte a magyar cisterci rendnek egyetlen ismert költője, Mária szépszavú lantosa, a hazafias és vallásos meggyőződés bá-

tor hirdetője († 1806). Ezt igazolja a tizennégy lapra terjedő lelkes, őszinte, érdekes irodalomtörténeti tanulmány.

Visszapillantva a Békefi-Emlékkönyv harminczegy cikkére, általában s részletekben is szívesen kiemeljük a lelkes tanítványok, munkatársak kegyeleti művének művelődés-történeti gazdagságát, magas színvonalát és maradandó értékét. Hóman is nagyot akart, nehéz kérdésben iparkodott tiszta helyzetet teremteni s megvan az az érdeme is, hogy alkalmat nyújtott kiváló történetírók elterjedt tévedéseinek föltárására és kiigazítására.

Kolozsvár.

ERDÉLYI LÁSZLÓ.